

Расул ҲАМЗАТОВ**Таржимондан:**

Чўққилари осмон ўпган Кавказ тоғларининг бағрида бир ўлка бор. Уни Доғистон дейдилар. Дўппидеккина бу ўлкада қирққа яқин тилда сўзлашадиган бир миллион халқ яшайди. Расул ана шу халқнинг шоири, ана шу халқ шуҳратини бутун Иттифоққа, балки бутун дунёга таратган шоир.

“Доғистоним” шоирнинг биринчи насрий асари. Бунда у ўзи ҳақида, ўз халқи ва ўлкаси, унинг ўтмиши ва бугуни ҳақида, хуллас, замини ва замони ҳақидаги ўйларини ёзади.

Халқнинг адабиётини ўрганиш – унинг ўзини ўрганиш деб бежиз айтмайдилар. Икки халқнинг бир-бири билан яқинлиги адабиётларининг яқинлигида намоён бўлади. Ўзбек ва Доғистон халқлари ўртасида кўп яқинликлар бор. Ўтмишу бугунимиз, урф-одатларимиз, ҳатто тилимизда ўхшашликлар кўп. Шунинг учун Расул Ҳамзатовнинг сатрларини ўзбек китобхони ўз ёзувчисининг асаридек ўқиши мумкин.

Кулбамга кирмасанг, йўлчи, мабодо,

Сенга ғазаб қилсин тангри таоло.

Кирсангу мен улфат бўлмасам сенга

Тангри таолонинг ғазаби менга!

Эшикдаги ёзув.

*Сен ўтмишга тўппонча отсанг,
Келажак сени замбарак билан отади.*

Абутолиб айтган.

Муқаддима ўрнида

Умунан, муқаддималар тўғрисида

Эрталаб кўз очганингда илон чаққандай ўрнингдан сапчиб турма. Аввал бир нафас ётиб, кўрган тушингни ўйлагин.

Наздимда, олло таолонинг ўзи ҳам саҳобаларига бирор қизиқ воқеани айтиб беришдан, ёки насиҳат қилишдан олдин чилимини тортиб, бир нафас хаёлга чўмади, ўйлайди.

Самолёт парвоз қилишдан аввал узоқ гувуллайди, сўнг уни анча йўлга тортиб боришади, кейин яна қаттиқ гувуллайди, югуради. Шундан сўнггина осмони фалакка кўтарилади.

Вертолётга узоқдан югуриб келишнинг ҳожати йўқ. Лекин у ҳам учишдан аввал турган жойида узоқ гуруллайди, қалдирайди, бутун вужуди титрайди.

Фақат тоғ лочини қоя устидан мовий кўкка тик парвоз қилади. Қанотларини кенг ёйиб аста-аста кўтарилади ва ниҳоят осмонда бир кичик нуқтага айланади.

Яхши китобнинг муқаддимаси ана шундай бўлиши керак. Узундан узоқ, зерикарли сўзбошининг ҳеч кимга кераги йўқ. Ахир чопиб келаётган отни жиловидан ушлаб қолмасанг, ўтиб кетгандан кейин думига осилишнинг фойдаси борми?

Мана ҳофиз қўлига танбур олди. Унинг хушовозлиги ҳаммага маълум. Шундай экан, танбурни узоқ тинғиллатиб ўтирмай дарров қўшиқ бошласа бўлмайдими? Ўйиндан олдин нутқ, томошадан олдин ваъзнинг нима кераги бор? Бизда қайнота куёвни меҳмон қилишдан олдин узоқ панд насиҳат қилади. Тўғридан-тўғри дастурхонга таклиф қилиб, косага шароб тўлдириб бераверса бўлмасмикин?

Бир кун улуғ Шомилнинг муридлари даврада ўтириб ўз қиличларини мақтаб қолишибди. Бири пўлатининг тозалигини гапирса, бири қилич бандига ёзилган оятнинг маъносини айтиб мақтанаверибди. Муридлар орасида Шомилнинг ноибни Ҳожи Мурод ҳам бор экан. У йиғилганларга қараб шундай сўз айтибди.

– Эй, сиз, содиқ муридлар. Бу ерда салқин чинор соясида ўтириб баҳс қилманг. Эртага саҳарлаб қирғин жанг бўлади. Кимнинг қиличи зўр бўлса, ана ўшанда билинади.

Ҳар қалай, олло таоло ҳам гап бошлашдан олдин чилимини тортиб, ўйлаб олади.

Ҳар қалай, тоғлик халқимда бир одат бор. Остона олдида отга сакраб минмайди. Аввал отни етаклаб овулдан олиб чиқади. Бунинг маънисини шуки, йўлга отланган ўғлон овулида нимаси қолди-ю, йўлда уни нималар кутади – шунини ўйлаб олиши керак. Шунинг учун у, иши қанча зарур бўлмасин, отни жоловидан ушлаб бутун овул бўйлаб оҳиста етаклаб ўтади. Ана шундан сўнг эгарга қушдай қўниб, тўзон ичида ғойиб бўлади.

Мен ҳам китобимнинг эгарига минишдан олдин хаёлим отини етаклаб оҳиста кезмоқдаман. Отимнинг жоловини ушлаб, унинг ёнида бораяпман. Мен ўйлайман. Гапни қандай бошлашни ўйлайман.

Фақат дудуқ эмас, соғ одам ҳам сўзда тутилиб қолиши мумкин. Киши сўзни саралаганда, энг керакли, энг ўринли, энг оқил каломни қидирганда шундай бўлади. Мен донишмандлик қилмоқчи эмасман, лекин дудуқ ҳам эмасман. Мен сўз излаяпман, шунинг учун тутилиб турибман.

Абутолиб айтган. Китоб муқаддимаси – тоғлик мутаассиб жувоннинг лабидаги буғдой чўпидир. Тоғлик хотин эрининг пўстинини ямаётганда лабида албатта буғдой чўпи бўлиши керак. Ривоятга қараганда, шундай қилмаса пўстин кафан бўлар эмиш.

Абутолиб яна айтган. Мен қоронғуда эшик тимирскилаётган ёки топган эшигига кириш-кирмаслигини билмай турган одамга ўхшайман. Бундай пайтда киши эшикни тақиллатади:

- Ҳей, ким бор, гўшт қайнатмоқчи бўлсангиз турунг, вақт бўлди.
- Ҳей, ким бор, иш қилмоқчи бўлсангиз ётаверинг, ҳали вақт бор.
- Ҳей, ким бор, бўза ичмоқчи бўлсангиз қўшнани чақириш эсдан чиқмасин.
- Ҳей, жавоб беринг, кирайми, ё менинг керагим йўқми?

Гапиришни ўрганиш учун одам боласига икки йил кифоя. Тилни тийишга ўрганиш учун олтмиш йил керак.

Мен икки яшар ҳам, олтмиш яшар ҳам эмасман. Мен йўл ўртасида турган одамман. Лекин икки ёшдан кўра олтмиш ёшга яқинроқман, негаки, айтган сўзимдан ҳали айтмаган сўзим қимматлироқ кўринади.

Ҳали ёзмаган китобим ёзган ҳамма китобларимдан азизроқ туюлади. У мен учун энг яқин, энг қадрли, энг қийин ва энг мўътабар.

Битилмаган китоб – мен ҳали кирмаган, лекин мени ўзимга сеҳрлаб, кўз олдимда сирларини ошкор этаётган тубсиз ғор. Битмаган китобим – минмаган отим, қинидан суғурмаган ханжарим.

Тоғликларда шундай гап бор: “Ханжарни бекорга қинидан суғурма. Суғурдингми – санч. Шундай санчки, душманнинг кўкрагини тешиб, отининг юрагига қадалсин”.

Ҳақ гап айтасиз, тоғликлар!

Лекин ҳар қалай, ханжарни суғуришдан олдин, дами ўткирлигига ишонган бўлишингиз керак.

Китобим, сен узоқ йиллар менинг қалбимда яшадинг! Сени севикли гўзал маъшуқага,

Ўзимни эса ёрини узоқдан томоша қилиб, унинг ёнига боролмай юрган, борганда ҳам қўлидан ушлашга ботинолмай қочиб кетган уятчан ошиққа ўхшатаман.

Бас. Энди сенинг қўлларингдан тутмоқчиман. Уятчан ошиқ эмас, мард, олғир йигит бўлмоқчиман. Мен отни дадил миниб қамчи босмоқчиман – бор, нима бўлса бўлсин.

Лекин ҳар қалай, олдин ўзимизнинг ўткир тоғ тамакисини чор бурчак қоғозга шошилмай ўрайман. Тамаки ўраш завқи шунча бўлса, чекиш завқи қандай бўларкин.

Китобим, сени бошлашдан олдин қандай қилиб кўнглимда туғилганинг, қандай етилганигни, қандай қилиб сенга ном топганим, нега сени ёзаётганим, нима мақсадларим борлигини айтишим керак.

Меҳмонни қўй нимталаётган, гўшт ва қон ҳиди димоққа уриб турган ошхонага олиб кирмоқчиман.

Дўстларимга кўнгил сирларим тўкилган қоғозларимни, мен учун азиз ва мўътабар ишхонамни кўрсатмоқчиман. Қўлёзмаларимни тутишга рухсат бермоқчиман.

Гарчи отам шундай деган эди. Бировнинг қўлёзмасини титиш чўнтак кавлаш билан баробар.

Отам яна шундай деган эди. Муқаддима томоша вақтида олдинги қаторда ўтирган папоқ кийган елкадор одамга ўхшайди. Бу одам тўғри ўтирса ҳам бир нави, гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга ҳадеб қийшайверса – бундан ёмон бало йўқ. Томоша ғурбатга айланади.

ЁН ДАФТАРДАН. Кўпинча Москвада ёки Россиянинг бошқа шаҳарларида адабий кечаларда шеър ўқишимга тўғри келади. Залда ўтирганлар аварчани тушунмайди. Аввал, бир амаллаб дудуқланиб ўзим ҳақимда гапираман. Кейин дўстларим – рус шоирлари шеърларимнинг таржимасини ўқиб беришади. Одатда, улар бошламасдан олдин, одамлар бирорта шеъримни она тилимда ўқиб беришимни сўрайдилар. “Авар тилининг оҳангини, шеърнинг оҳангини эшитмоқчимиз” дейдилар. Шундан кейин мен шеър ўқийман. Бу иш худди ўша, ҳофизнинг қўшиқ бошлашдан олдин танбур тинфиллатишига ўхшайди.

Китобга муқаддима ёзиш ҳам шундай.

ЁН ДАФТАРДАН. Москвада ўқиб юрган пайтимда отам менга пальто олиш учун пул юборди. Нима бўлди-ю, пулни ишлатиб қўйдим. Пальто ололмадим. Қишки таътилга чиқдик. Мен ёзда Москвага нима кийиб келган бўлсам, ўша кийимда Доғистонга қайтдим.

Отам сўраганда ҳар хил сабаблар кўрсата бошладим. Тўқиган баҳоналарим пойма-пой, бири-биридан бемаъни эди. Охири гап тополмай ғулдираб қолдим. Шунда отам мени тўхтатиб шундай деди:

- Тўхта, Расул. Сенга иккита саволим бор.

- Қандай савол?

- Пальто олдингми?

- Олмадим.

- Пулни ишлатиб қўйдингми?

- Ишлатиб қўйдим.

- Мана, ҳамма гап аён бўлди. Икки оғиз сўз учун узундан-узоқ муқаддиманинг нима ҳожати бор.

Отам менга шундай таълим берарди.

Лекин ҳар қалай, дунёга янги келган гўдак кўз очибоқ тилга кирмайди. Аввал фақат йиғлайди, кейинроқ нималарнидир ғўлдирайди, яримта-юримта қилиб сўзлайди. Йиғлаганда баъзан ўз онаси ҳамунинг нима демоқчилигини, қаери оғриётганини билолмайди.

Шоир қалби гўдак қалбига ўхшаш эмасми?

Отам шундай дер эди. Тоғдан пода келаётган пайтда аввал эчкининг шохи кўринади, кейин бутун эчки, ундан кейин пода кўринади.

Овчи овдан қайтиб келаётганда аввал унинг ити, сўнг ўзи кўринади.

Ушбу китобнинг қандай туғилгани

ва қаерда ёзилгани тўғрисида

Кичкина гўдак ҳам катта тушлар кўради.

Бешикдаги ёзув.

Бир марта керак бўладиган қурол бутун умр ёнда сақланади. Бутун умр қалбда сақланадиган шеър бир ўтиришда ёзилади.

Баҳор қўйнида яшнаган овул устида баҳор қуши парвоз қилмоқда. У қўниб бир оз дам олмоқчи. Мана ясси, кенг, текис томга кўзи тушди. Томда тош мола ётарди. Қуш осмондан тушиб молага қўнди. Шу пайт пойлаб турган тоғ қизи қушни чаққонлик билан тутиб олди ва уйга олиб кирди. Қуш аввал қўрқди, кейин кўрдик, уйдагилар унга озор беришмайди. Шундай қилиб қуш шипга уя қурди ва ана шу уйда қолди.

Менинг китобим ҳам шундай эмасми?

Мен неча бор ўзимнинг шеърият осмонимдан наср даласига тикилдим, қаерга қўниш, қаерда дам олиш мумкин деб ўйладим...

Йўқ, мен аэродромга қўниши керак бўлган самолётга ўхшайман. Ҳавонинг ёмонлиги туфайли аэродром мени қабул қилмайди. Энди пастлаганда истаган, мўлжаллаган еримга қўнолмай, яна кўтариламан. Бир неча бор шундай бўлди.

Демак, менга мустаҳкам бетон таянч насиб бўлмас экан, деб ўйлардим ўзимча. Демак, оёқларим бетўхтов дунёни кезмоқда, кўзларим бетин оламини кўрмоққа юрагим дамолмай қўшиқ тўқимоққа маҳкум деб ўйлардим.

Сузиб ўтган момик булут парчасига, ё турналарнинг арғимчоғига бир нафас маҳлиё бўлиб, сўнг омочига энгашган деҳқон каби мен яна чала қолган достонимни давом эттириш учун ўтирардим.

Шеърларни мен ҳар қанча осмон демай, барибир у мен учун ер, ҳайдалмаган ер, очилмаган кўриқ, битмас-туганмас меҳнат, насрга эса мен қўл урган эмасман.

Бир кун менга хат келди. Хат мен ҳурмат қиладиган бир журналнинг муҳарриридан экан. Мен бу муҳаррирни ҳам ҳурмат қиламан. Муҳаррирнинг мактуби ҳам “Ҳурматли Расул” деб бошланади. Хуллас, ўзаро ҳурматимиз жуда зўр.

Мактуб менга ёввойи ҳўкизнинг қуритилган терисини эслатди. Худди қуритилган теридек шалдироқ, фақат қўланса ҳиди йўқ эди, холос.

Муҳаррир шундай деб ёзган эди: “Редакциямиз журналнинг яқин сонларида Доғистон ҳақида, унинг эришган ютуқлари, кундалик ҳаёти, эзгу меҳнати ҳақида материал босишга қарор қилди.

Бу оддий меҳнаткашлар, уларнинг қаҳрамонлиги, орзу-ўйлари ҳақида бўладими, тоғлик ўлкангнинг ёрқин “эрта”си, асрий анъаналари ҳақида бўладими, гап асосан, халқнинг ажойиб “бугун”и тўғрисида бўлсин. Бундай материални ҳаммадан кўра сен яхшироқ ёзишинг мумкин деган хулосага келдик. Жанр – сенинг ихтиёрингда, хоҳ ҳикоя, хоҳ мақола, хоҳ очерк, хоҳ лавҳалар. Материалнинг ҳажми 9–10 машинка қоғози бўлсин. Муддат 20–25 кун. Сенга ишонамиз ва олдидан раҳмат айтамиз”.

Бир вақтлар қизни эрга бераётганда ундан рухсат сўрамас эдилар. Лекин ўша вақтларда ҳам биронта тоғлик ўз ўғлининг тўйини унинг хоҳишисиз ўтказмас эди.

Ривоятларга қараганда, бундай тўйни фақат гидатлилик бир одам қилган экан. Наҳотки ҳурматли муҳарриримиз Гидатли овулидан чиққан бўлса!..

Бир неча кун ўтгач телефоним шиддат билан жиринглаб қолди. Телефон эмас, мисоли тухум қилган товуқ дейсиз. Кутганимдек ўша журналнинг муҳаррири чақирган эди.

- Салом, Расул! Хатимизни олдингми?

- Олдим.

- Материал қани?

- Энди... шу... ишлардан бўшаб ҳеч қўл тегмаяпти.

- Қўйсанг-чи, Расул! Бошқа ҳеч илож йўқ! Ахир журналимиз миллион тираж билан чиқади. Чет элларга ҳам боради. Агар сен жуда банд бўлсанг, олдингга одам юборамиз. Сен унга икки оғиз айтмоқчи бўлган гапингни айтасан. У ёғини ўзи тўғрилайди. Материал тайёр бўлгандан кейин ўқиб қўл қўясан. Бизга - энг муҳими - сенинг номинг керак.

Ким уйига келган меҳмонга хўмрайса кўзи тешилсин, меҳмонни кўриб пешанаси тиришса, пешанасига одам битмасин. Тоғликлар меҳмонни ана шундай табаррук билишади. Аммо, худо хайрингизни берсин, менинг уйимга Салихаловни^[1] юборманг. Чирмандамни тобига етказиш ўзимнинг қўлимдан келади. Ўзим ясаган кўзанинг бандини ҳам ўзим қиламан. Елкам қичишса бировга қашитадиган одатим йўқ.

Шу билан гапимиз тугади. Тамом вассалом!^[2] Мен бир ойлик таътил олиб қадрдон овулим Цадага жўнадим.

Цада! Етмиш хонадонлик овул. Етмиш ўчоғу, етмиш қозон. Қопқора ер устида оппоқ уйлар. Оппоқ уйлар олдида кўм-кўк ўтлоқлар... Овул устида қоялар осилиб туради. Булар худди тўй кечасида томга чиқиб олишган болаларга ўхшайди.

Овулга келиб отамнинг Москвага биринчи марта борганда ёзган хати эсимга тушди. Бу хатнинг ҳазили қаерда-ю, чини қаерда билиб бўлмас эди. Отам Москвага ҳайрон

бўларди.

“Москов деганинг ғалати шаҳар экан. Бу ерда одамлар олов ёқмайди, овқат пиширмайди шекилли. Шунча юриб деворга таппи ёпаётган биронта хотинни кўрмадим. Бирорта уйдан тутун чиққанини учратмадим. Москваликлар томда пичан қуритмас экан. Ҳайронман, сигирларини нима билан боқишади. Бир боғ ўтин ё бир бойлам хашак кўтариб ўтган қизни учратганим йўқ. Бирор марта на сурнай, на ноғоранинг овозини эшитмадим. Қизиқ, бу шаҳарда йигитлар тўй қилмаса, уйланмаса керак. Бу ғалати шаҳарнинг кўчаларида шунча кезиб бирорта қўй кўрганим йўқ. Бу одамлар уйига меҳмон келганда нима сўяркин? Ростини айтсам, шаҳаринг менга ёқмади. Ўзимнинг қадрдон овулимга кетаман...”

Отамга Москванинг яна кўп томонлари ёқмабди. Москва деворларида таппи кўрмадим деб ҳайрон бўлгани албатта ҳазил. Лекин ўзининг кичкина овулини Москвадан аъло кўргани ҳазил эмас. У ўзининг қадрдон Цадасини жуда севарди, жаҳоннинг ҳамма пойтахтларини қўшиб берганда ҳам шу овулига алишмас эди.

Қадрдоним Цада! Бу кун мен ҳам сенинг бағрингга ўша дунёдан – отам талай “камчиликлар” топган дунёдан келдим. Мен бу улкан дунёни кўп кездим, кўп ажойиботлар кўрдим. Ҳашаматли саройларга, гўзал чехраларга тўйиб боқдим.

Лекин мен ҳаддан зиёд таажжуб қилмадим. Чунки ҳар сафар бундан ҳам ажойиброқ, бундан ҳам ғаройиброқ нарсаларни кўришимга ишондим... Ахир бу оламнинг чегараси борми?

Ҳиндистоннинг серҳашам ибодатхоналари, Мисрнинг юксак эҳромлари, Италиянинг чил устунлари мени кечирсинлар. Американинг осмонўпар бинолари, Парижнинг хиёбонлари, Англиянинг томошабоғлари, Швейцариянинг тоғлари мени кечирсинлар. Мени Польша, Япония, Римнинг жононлари ҳам кечирсинлар. Уларни кўрганда юрагим уриб кетгани йўқ. Юрагим урганда ҳам бошим айланиб қолгани йўқ.

Нега энди мана шу оддий уйларни кўрганда юрагим уриб кетди, бошим айланиб кўзим тиниб қолди?

Наҳотки шу кичкина овул Венецияю, Қоҳираю, Калькутталардан чиройли бўлса!

Наҳотки бир боғ ўтин кўтариб ўтган тоғ қизи сарвқоматли оппоқ скандинав қизидан гўзал бўлса!

Цада! Сенинг ўтлоқларингни кезсам сарпойчанг оёқларимни шудринг томчилари ювади. Шаффоф булоқларингдан тўйиб симираман. Отам иш билан юборди шекилли.

Ҳар қадамда ўзим билан, ўз болалигим билан учрашаман, ўша баҳор, ўша ёмғир, ўша гулларни кўраман.

Ечинаман ва шалола тагига бориб тураман. Шалола тошдан тошга урилиб сачраб, саккиз поғонани босиб, охири менинг елкамга тушади. Парижнинг “Қирол саройи” деб аталган меҳмонхонасидаги душ менинг шалолам қаршисида бир елим ўйинчоқ.

Тоғ дарёсидан оқиб тушган сувнинг бир қисми иссиқ тошлар орасида тўхтаб кун бўйи илийди. Лондоннинг “Метрополь” меҳмонхонасидаги кўм-кўк ванна менинг бу ажойиб ванналарим олдида сопол товоққа ўхшайди.

Мен катта шаҳарларда пиёда кезишни яхши кўраман. Аммо бу сайр тез жонга тегади.

Ўз овулимни балки мингинчи марта кезаяпман. Юрган сари юргим, кўрган сари кўргим келади.

Бу сафарги келишимда ҳамма уйларга бир-бир кириб чиқдим.

Ҳар битта беланчак устида, бўлажак тоғ йигитлари ва тоғ қизлари устида хаёлга чўмиб турдим.

Ҳар битта беланчакка боққанимда унда мен ўзим ётгандай, менинг гўдаклигим ётгандай туюлди. Бир дақиқа мен ўтган йўллар, тоғ сўқмоқларию Россиянинг катта кўчалари, узоқ ўлкаларнинг шаҳарларию аэродромлари ҳали менинг олдимда бўлиб кўринди.

Мурғак гўдакларни аллалаб кўшиқ айтдим, улар менинг содда кўшиқларим оҳангида жимгина уйқуга кетдилар.

Цада қабристонига бордим. Бунда ўт босган эски қабрлар ёнида тупроқ ҳиди келиб турган янги қабрларни ҳам кўрдим.

Азадор уйларда бош эгиб жим ўтирдим. Тўйларда эса завқ билан ўйинга тушдим. Кўп ажойиб сўзларни, ибратли ҳикояларни эшитдим. Билган, аммо ёдимдан кўтарилган гаплар хотирамнинг теран тубидан яна юзага қалқди.

Янгиликларни кўзим билан кўрдим, кўҳна ривоятларни қулоғим билан эшитдим. Хаёлим рангин ипларни ўраётган урчуқдай айланди. Бу рангин иплардан тўқилажак улкан гиламни кўз олдимга келтирдим.

Кеча-ку тирмашиб тик қоя тошга,

Қушлар уясига солардим қирон.

Мана, севги иши тушдию бошга,

Мени катта қилиб қўйди ноғиҳон.

Кеча-ку ўзимни катта сезардим,

Доно билар эдим гўдак ёшимда.

Севгининг олдида бирдан қизардим,

Бола бўлиб қолдим унинг қошида.

Ҳа, мен севги ҳақида дoston бошлаб қўйганман. Ошиқ ва маъшуқа ҳақида. Ошиқ мен ўзим. Маъшуқанинг оти – севги. Мен бу дostonни тугатишим керак. Лекин мен

телеграмма олган, ҳозир аэродромга бориши керак бўлган одамдай доим шошилиб юраман.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ. Тоғ қизи эрталаб ўчоққа олов ёқади. У кечқурундан қолган овқатни иситмоқчи. Қолган овқат уйдагиларга етади. Лекин шу пайт уйга меҳмон келиб қоладию, қозон бошқатдан осилади.

ЁКИ ШУНДАЙ БЎЛАДИ. Тўй оқшомида куёвнинг ўртоқлари унинг атрофида, унга яқинроқ ўтиришади. Лекин уйга ёши улуғлар кириши билан улар ўринларидан туриб жойни бўшатишади.

ЁКИ ШУНДАЙ БЎЛАДИ. Меҳмонхонада катталар ўтиришганида уларнинг атрофида болалар ҳам яйраб юришади. Лекин катталар жиддий бир масалани ҳал қилиб олмоқчи бўлишганда болаларни меҳмонхонадан чиқариб юборадилар.

Баъзан ўзимни овчига, балиқчига ёки чавандозга ўхшатаман. Мен фикр излайман, фикр тутаман, уни эгарлаб миниб, ўзим истаган йўлдан чоптираман. Баъзан ўзимни оҳуга ёки арғумоққа ўхшатаман. Фикрлар, ҳислар овчи бўлиб мени излайди, мени тутуди ва миниб ўз йўлига солади.

Ҳақиқатан, фикр ва туйғу тоғликнинг меҳмонидай тўсатдан келади. Ундан қочиб ҳам, беркиниб ҳам бўлмайди.

Тоғликларда меҳмоннинг катта-кичиги бўлмайди. Эшикдан кириб келган бола ҳам биз учун табаррук одам, чунки у – меҳмон. Меҳмон бола мезбон чолдан улуғ. Уйга меҳмон келганда, кимсан, қаердан келдинг, деб сўрамаймиз, аввал уйга олиб кирамиз, тўрга, иссиқ ўчоққа яқинроқ ўтқазиб, ёнбошига ёстиқ кўямиз.

Тоғликнинг меҳмони тўсатдан келади. Лекин кутилмаганда келмайди. Чунки тоғликлар ҳар зум, ҳар дақиқа уйига меҳмон келишини кутади.

Бу китобни ёзиш фикри ҳам кўнглим уйига меҳмондай тўсатдан кириб келди.

ЁКИ ШУНДАЙ БЎЛАДИ. Баъзан нима қилишни билмай бекорчиликдан, танбурни қўлга олиб тинғиллатиб ўтирганингда бирдан куй туғилади. Куй оҳанг бўлиб, оҳанг

муסיқа бўлиб оқа бошлайди. Танбур чертиб оқшомни тонгга улаганингни сезмай қоласан.

ЁКИ ШУНДАЙ БУЛАДИ. Йигит қўшни қишлоққа арзимаган иш билан борадию, битта жононни эгарга ўтқизиб қайтади.

Қадрли журнал муҳаррири! Хатда ёзган илтимосингизни бажармоқчиман. Доғистон ҳақида китоб ёзмоқчиман. Лекин, мени кечиринг, сиз айтган муддатда улгуролмасам керак, чунки кўп сўқмоқлардан ўтишим керак. Биласизки, тоғ сўқмоқлари жуда тор ва тик бўлади.

Юксак тоғларим йирокда пардоз емаган олмосдай сирли жилоланади. Арғумоғим кенгликка интилади. Сиз кўрсатган ғорга қистасам ҳам кирмайди.

Доғистонимни сиз айтган тўққиз-ўн қоғозга ўраб беролмайман. “Оддий меҳнаткашлар, уларнинг қаҳрамонлиги, орзу-ўйлари ҳақида”, тоғлик ўлкамнинг “ёрқин эртаси, асрий анъаналари ҳақида материал” ёзиш, рости, қўлимдан келмайди.

Менинг кичкина қаламим шунчалик катта юкни кўтаролмайди. Менинг кичкина даъватимга уммонларнинг тўлқини, тоғ, дарёларнинг ҳайқириғи, инсоният тақдири жо бўлолмайди.

ДЕЙДИЛАРКИ, қачондир биров отиб юборган данак тасодифан кийикнинг бошига тушган эмиш. Кийикнинг шохи ана шу данакдан ўсиб чиққанмиш.

ДЕЙДИЛАРКИ, дунёда Али бўлмаганида, Умар туғилмасди. Оламда тун бўлмаганда кун ҳам бўлмасди.

ДЕЙДИЛАРКИ:

- Лочин, қайда туғилдинг?
- Торгина ғорда.
- Лочин, қайга учурсан?

- Чексиз осмонга.

УШБУ КИТОБНИНГ МАЪНИСИ ВА НОМИ ТЎҒРИСИДА

Юртнинг тўйларида чалинган бу жом –

Хабар берар, келса хатарли айём.

Қўнғироқдаги ёзув.

Ота ботир эди, ҳақсўз, қаҳрамон,

Бунда ухлар ундан ёдгор бу ўғлон.

Отанинг ханжари унинг бошида,

Аллада отанинг мардлиги достон.

Бешикдаги ёзув.

Тоғлик икки нарсани эҳтиёт қилиши керак: папоғини ва номини. Калласи бор одам папоғини эҳтиёт қилади, юрагида ўти бор одам номини.

Отанинг дўстлари тўппонча отиб шипни илма-тешик қилиб юборишган. Бирор уйда ўғил туғилса шипга ўқ узишади, токи Доғистонда яна бир қарчиғай дунёга келганини тоғ лочинлари эшитсин.

Мен оламга келганимда, менга ном қўйишганда отанинг дўсти бирваракай икки

марта ўқ узган экан: биттасини шипга, биттасини ерга.

Менга қандай от қўйишганини онам ҳикоя қилиб берган. Мен оилада учинчи ўғил эдим. Менинг битта опам ҳам бор эди. Лекин бу ерда гап ўғил болалар ҳақида.

Тўнғичимизнинг оти туғилмасданоқ бутун овулга маълум бўлган. Чунки у раҳматлик бобомнинг исмини олиши керак эди. Шунинг учун одамлар: Ҳамзатовнинг уйида яқинда Муҳаммад туғилади, деб гапиришарди.

Бобомнинг ҳовлисига ит, мушукдан бўлак тўрт оёқли жонивор кирмаган дейишади, умрида кўрпа ёпинган эмас, ич кийим нималигини билмаган, баданига докторнинг қўли тегмаган. Овулда биронта одам бобомнинг қачон туғилганини билмайди. Уни қоралаб ёзилган аризада айтилишича, бобом арабчани ҳам билган. Отам катта акамга Муҳаммад бобомнинг исмини берди.

Иккинчи акам туғилишидан сал аввал отамнинг Ахилчи деган тоғаси қазо қилган эди. Уйимизда иккинчи ўғил туғилганда бутун овул қувониб, мана Ахилчи тирилиб келди, дейишган экан. Шундай қилиб, иккинчи акамнинг номи Ахилчи бўлди.

Мен дунёга келганимда отамнинг нақдинасида тайёр исм йўқ экан. Шу сабабдан менга от қўйиш учун овулнинг қарияларини чақирибди. Улар худди бутун мамлакатнинг тақдирини ҳал қиладигандай давра олиб, чуқур ўйга чўмиб ўтиришибди. Қўлларида балхар чилангарлари ясаган кўзача. Кўзачаларда кўпириб турган бўза. Фақат энг кекса, энг нуроний бир чолнинг қўллари бўш экан. Мени онам олиб чиқиб ана ўша чолга тутибди. Мен чолнинг қўлларида типирчилар эканман, онам унга қараб шундай дебди:

- Сен менинг тўйимда пандур чалиб қўшиқ айтгансан. Эштай, менинғ боламга қандай қўшиқ айтар экансан.

- О, табаррук она. Қўшиқни унга сен бешиги устида айтасан. Майли, унга қилич ва ўқ қўшиқ айтсин. Аммо энг яхши қўшиқчи ёри куйласин.

- Йўқса унга от қўй. Сен қўйган исми бутун овул, бутун Доғистон эшитсин.

Шунда чол мени баланд кўтариб туриб шундай дебди:

- Қиз боланинг исми юлдуз жилвасига, гулнинг табассумига ўхшамоғи керак. Йигитнинг номида қиличларнинг жаранги-ю китобларнинг дониши мужассам бўлиши лозим. Менинг китобларим, менинг қиличим, бу боланинг номи **РАСУЛ** бўлсин деяпти.

Пайғамбар сиймо бу чол менинг бир қулоғимга оҳиста: Расул, деди, иккинчи қулоғимга Расул, дея қичқирди. Сўнг мени онамга узатди:

- Мана, исми Расул бўлди.

Чоллар сукут билан менинг номимни тасдиқладилар ва қўлларидаги кўзани бўшатиб мўйлов силадилар.

Тоғлик икки нарсани эҳтиёт қилиши керак: папоғини ва номини. Папоқ оғирлик қилиб қолиши мумкин. Исм ҳам.

Расул арабчада “элчи”, аниқроғи, “вакил” маъносини билдиради. Мен кимнинг элчисиману кимнинг вакилиман?

ЁН ДАФТАРДАН. Бельгия. Дунё шоирларининг анжумани. Турли мамлакат ва турли миллат шоирлари йиғилган. Мен ҳам борман. Ҳаммаси ўз халқи, унинг маданияти, шеърияти ҳақида гапиради. Шунақа вакиллар ҳам бор эди: лондонлик венгер, париждик эстон, сан-францисколик поляк... Не илож, тақдир уларни ўз она юртларидан йироққа, неча тоғу денгизлардан нарига улоқтирган бўлса улар гуноҳқорми?

Ҳаммасидан мени бир шоир ҳайратга солди. У шундай деди:

- Жаноблар, сиз бу ерга турли мамлакатлардан келгансиз. Сиз турли миллат, турли халқларнинг вакиллари сиз. Бу ерда ҳеч бир мамлакат, ҳеч бир халқнинг вакили бўлмаган ёлғиз мен. Мен ҳамма халқларнинг, ҳамма мамлакатларнинг вакилиман. Мен шеъриятман. Мен бутун оламга тенг нур сочувчи офтобман. Мен ҳамма ўлкаларга тенг ёзувчи ёмғирман. Мен дунёнинг ҳамма ерида тенг гуллагувчи дарахтман.

Шу сўзларни айтиб минбардан тушиб кетди. Кўплар қарсак чалди. Мен ўйга чўмдим: унинг сўзлари тўғри, – биз, шоирлар, дунё олдида бурчлимиз. Лекин ўзининг тоғларига бутун вужуди билан банд бўлмаган одам оламнинг вакили бўла оладими? Бундай одам ўз юртини ташлаб кетган, бегона юртда уйланган ва қайнонасини она деб юрган беватанга ўхшайди. Мен қайноналарга қарши эмасман, лекин она битта бўлади.

Сендан, кимсан, деб суриштирганда, сен паспортингни кўрсатасан. Унда ҳамма нарса ёзиғлиқ. Агар бирор халқдан, кимсан, деб суриштира, у паспорт сифатида ўз вакилини, олимини, шоирини, бастакорини, арбобини, лашкарбошисини кўрсатади.

Ҳар бир одам дунёга келганда шу нарсани билиши керак: у дунёга ўз халқининг вакили бўлмоқ учун келган. Ҳар дақиқа ана шу вазифани бажармоққа шай бўлмоғи керак.

Инсонга ном беришади, папоқ ва қурол беришади. Бешиқдан ўз халқининг қўшиқларини ўргатишади.

Тақдир мени қайларга улоқтирмасин, мен доим ўзим биринчи бор арғумоқ эгарлаган юртнинг, ўша тоғларнинг, ўша овулнинг элчисиман, вакилиман, деб ўйлайман. Қаерда бўлмай Доғистонимнинг махсус мухбириман.

Лекин Доғистонимга қайтганимда мен бутун мамлакатимнинг, ҳатто бутун дунёнинг мухбириман.

Она юртим жамолин, кўркин

Мен оламга очолганим йўқ.

Елкамда бу юк тўла хуржун,

Тугунини ечолганим йўқ.

Оламда кўп тингладим қўшиқ,

Она тилда куйга солмадим.

Елкамда бу юк тўла сандиқ,

Калитини топа олмадим.

Том лабида оёқни осилтириб ўтирибман. Овулдошлар мени саволга тутишади:

- У ёқларда бизнинг одамларни кўрмадингми?
- У ёқларда бизнинг тоғларга ўхшаган тоғлар бўладими?
- У ёқларда зерикмадингми, овулни соғинмадингми?
- У ёқларда бизни билишадими? Мен жавоб бераман:
- Биз ҳали ўзимиз ўзимизни яхши билмаймиз, улар бизни қаёқдан билсин. Биз бор-йўғи бир миллионмиз. Бир миллион халқу, қирқта тил...
- Шундай экан, биз ҳақимизда сен айтиб бер, бизнинг ўзимизга ҳам, бутун дунёга ҳам айт. Бизнинг тарихимизни асрлар давомида қилич ва ханжар бу заминга қон билан ёзган. Сен шу ёзувни таржима қил. Цада овулида туғилиб, шу ишни сен қилмасанг, ким қилади?

Фикрингни яширма. Яширсанг йўқотасан. Хасис одам хазинасини яшириб юради. Яширади-ю, кейин ўзи ҳам қўйган жойини эсдан чиқариб қўяди. Хасислиги туфайли хазинадан айрилади.

Ўз фикрингни бировга берма. Қимматбаҳо асбобни ёш боланинг қўлига бериб бўлмайди. У ё синдиради, ё йўқотади, ё ўйнаб қўлини кесиб олади.

Отнинг феъли фақат эгасига маълум.

ОТАМНИНГ СЎҚМОҒИ ТЎҒРИСИДА ҲИКОЯТ. Бизнинг кичкинагина Цада овулида катта Хунзах овулига машиналар юрадиган кенг йўл бор. Район маркази ана шу Хунзахда. Отам Хунзахга катта йўлдан эмас, доим ўз сўқмоғидан юриб борарди. Бу сўқмоқни унинг ўзи солган, ундан фақат ўзи юрар эди.

Бу сўқмоқдан юриб, отам ажойиб гуллар терар, ажойиб гулдасталар тузар эди.

Қишда шу сўқмоқнинг четларига қордан одамларнинг, отларнинг ғалати шаклларини ясаб қўяр, кейин одамлар келиб томоша қиларди.

У гулу гулдасталар аллақачон сўлиб тамом бўлган, у қордан ясалган шакллар аллақачон эриб кетган, лекин Доғистон гуллари, тоғлик одамлар тимсоли отамнинг шеърларида яшайди.

Мен ёш йигитча эдим. Отам ҳали тирик эди. Бир куни зарур иш билан Хунзахга борадиган бўлиб қолдим. Катта йўлдан четлаб отамнинг сўқмоғига бурилдим ва шу сўқмоқдан кетавердим. Сал юрмай бошқа сўқмоқдан келаётган тоғлик чолга дуч келиб қолдим. У мени тўхтатиб шундай деди:

- Болам, отангнинг сўқмоғи - отангга бўлсин. Сен ўзингга бошқа сўқмоқ оч.

Мен ўша чолнинг сўзи билан отамнинг сўқмоғидан чиқиб, ўзимга бошқа йўл излай бошладим. Мен топган сўқмоқ жуда узоқ ва эгри-бугри бўлиб чиқди. Лекин мен шу сўқмоқдан ўз гулларимни териб, ўз гулдастамни тузаяпман.

Бу китобни ёзиш фикри ҳам менга ана шу сўқмоқда келди.

Ёзувчининг калласига келган хаёл хотин кишининг қорнига илинган боладай. У албатта туғилиши керак. Фақат фурсат ўтиши, бола етилиши керак. Ёзиш азоби туғиш тўлғоғига ўхшайди.

Бола туғилмасдан унга от қўйиш мумкин. Мен ҳали туғилмаган китобимга қандай от қўяй? Гуллардан исм сўрайми? Юлдузлардан излайми? Ёки пурдониш китоблардан

қидирайми?

Йўқ, мен арғумоғимга бировнинг эгарини урмайман. Биров қўйган исм эмас, лақаб бўлади.

Бу-ку тўғри. Аммо китобнинг номи айтмоқчи бўлган гапингдан, кўзлаган мақсадингдан келиб чиқиши керак. Папоқни бошга ўлчаб оладилар. Бошни папоққа эмас. Пандурнинг тори ўзига мос бўлиши керак.

Овулим, тоғларим, Доғистоним. Хаёлларим, туйғуларим, истакларимнинг ошиёни мана шу ер. Мен ўзим шу ошиёндан темирқанот бўлиб учиб чиқдим. Қўшиқларим ҳам шу ошиёндан парвоз қилган. Доғистон менинг масканим. Доғистон менинг бешигим.

Шундай экан, ўйлашнинг фойдаси борми? Тоғликлар кўпинча ўғлига бобосининг исмини қўяди. Китобим – менинг фарзандим. Мен эса Доғистоннинг фарзандиман. Демак китобимнинг номи – “ДОҒИСТОН”. Бундан ҳам мос, бундан ҳам чиройли, бундан ҳам аниқ ном бўлиши мумкинми?

Элчини машинасидаги байроқчадан танийдилар. Китобим – менинг ватаним. Номи – ўша байроқча.

Ёзувчи одамнинг фикрлари ҳар бир саҳифада, ҳар бир сатрда, ҳар битта сўз учун бири-бири билан баҳс қилади. Менинг фикрларим ҳам худди катта министрлар халқаро масала муҳокамасида даҳанаки жанг қилгандай китоб номи масаласида жиққа мушт бўлишяпти.

Шундай қилиб, бир министр бўлажак китоб номини “Доғистон” деб аташни таклиф қилди. Бошқа министрга бу ном ёқмади:

– Бўлмайди. Тўғри келмайди. Кичкина бир китобга бутун бошли бир ўлканинг номини қўйиб бўладими? Гўдакнинг бошига отасининг папоғини кийдириб бўлмайди-ку. Папоқнинг ичида йўқ бўлиб кетади.

– Нега бўлмайди? – дея эътироз билдиради таклиф киритган министр. – Ахир, осмонда сузиб юрган ойнинг сувдаги акси ҳам ой. Уни бошқача аташнинг нима кераги бор?

Тўғри эмиш, тулки ойнинг дарёдаги аксини қуйруқ деб бўрини алдаган экан, бўри ҳам лаққа тушиб, дарёга сакрагану чўкиб кетган экан. Аввало, бу эртак, қолаверса, тулкининг муғамбир, алдоқчилигини ҳамма билади-ку!

- Бўлмайди. Тўғри келмайди, - дея оёқ тираб олади ҳалига министр. - Доғистон, аввалам бор, жуғрофий тушунча. Тоғлар, дарёлар, ғорлар, денгизлар... Доғистон деганда менинг кўз олдимга жуғрофий харита келади.

- Ундай эмас, - дейман ўзим баҳсга аралашиб. - Менинг юрагим жуғрофий харита эмас, аммо унга бутун Доғистон жо бўлади. Доғистонимнинг чегараси йўқ, на жуғрофий, на бўлак. Унинг тарихини ҳам бир ипга тизиб бўлмайди. Агар мен бу китобни ёза олсам, у Доғистон тўғрисидаги дарсликка ўхшамайди. Мен асрларни бир-бирига омукта қилиб, тарихнинг, халқимнинг, "Доғистон" деган сўзнинг фақат моҳиятини ёзмоқчиман.

Аслида Доғистон ҳамма доғистонликлар учун битта. Лекин, ўйлаб кўрсам, ҳар бирининг ўз Доғистони бор экан.

Менинг ҳам ўз Доғистоним бор. Бу менинг кўзимдаги, менинг хаёлимдаги, менинг юрагимдаги Доғистон. Мен Доғистонда нимаики кўрган бўлсам, нимаики кечирган бўлсам, мен билан яшаётган, менгача яшаган одамлар нимаики кечирган бўлса барчасидан, қўшиқлардан ва дарёлардан, қоялардан ва мақоллардан, лочинлардан ва тақолардан, тоғ сўқмоқларидан ва ҳатто акс-садолардан барчаси ва барчасидан менинг тасаввуримдаги Доғистон, менинг Доғистоним яралган.

ЁН ДАФТАРДАН. Кисловодск. Палатада икки кишимиз. Мен ва бир ўзбек. Кун чиқаётган ва ботаётган вақтда биз Эльбруснинг икки юксак чўққисини кузатамиз.

Мен бу икки чўққини сочини қирдирган икки дўстга, Шомилнинг икки кўрқмас муридига ўхшатаман.

Шу вақтнинг ўзида қўшним шундай дейди:

- Бу қўшчўққи икки қўлида икки лаган палов кўтариб келаётган пайтда қаршисида пайдо бўлган ажойиб манзарадан ҳайратга тушиб қотиб қолган бухоролик нуроний чолга ўхшайди.

ЁН ДАФТАРДАН. Калькуттада буюк Робиндранат Тагорнинг уйида ажойиб бир кушнинг суратини кўрдим. Бунақа куш дунёда йўқ, бўлган ҳам эмас. У Тагорнинг хаёлида пайдо бўлган, унинг фикр дунёсида яшаган. Агар Робиндранат оддий кушларни кўрмаганда бу ғаройиб кушини чизолмаган бўларди.

Менинг ҳам ажойиб бир қушим бор. Бу менинг Доғистоним. Шунинг учун китобимнинг номи аниқроқ бўлсин деб, уни **“ДОҒИСТОНИМ”** дея атамоқчиман. У меники бўлгани учун эмас, у ҳақдаги менинг тасаввурим бошқаларникидан фарқли бўлгани учун шундай демоқчиман.

Шундай қилиб, масала ҳал бўлди. Муқовага “Доғистоним” деб ёзилади.

Министрлар кенгашида бир дақиқа сукунат чўкди, ҳеч ким эътироз билдирмади. Шу пайт бирдан индамай ўтирган учинчи министр ўрнидан турди ва минбарга кўтарилди:

– Доғистоним. Тоғларим, дарёларим... Умуман, ёмон эмас. Ҳақиқатан умумий ётоқхона фақат ёшлиқда, студентликда тузук. Кейинчалик одамга алоҳида уй керак бўлиб қолади. Лекин “менинг уйим” дейишнинг ўзи етмайди. Уйда қозон осадиган ўчоқ бўлиши керак. “Менинг бешигим” дейишнинг ўзи камлик қилади. Бешиқда гўдак бўлиши керак. “Менинг Доғистоним” деган билан бўлмайди. Бу сўзда ғоя бўлиши керак. Доғистоннинг тақдири, унинг бугунги куни бўлиши керак. Доғистоннинг машхур шоири Сулаймон Стальскийнинг донишмандлиги оламга аён эди. Мана у нима деган: “Мен лазгинлик, ё доғистонлик, ё кавказлик шоир эмасман. Мен совет шоириман. Мен буюк мамлакатимнинг эгасиман”. Кекса донишманд мана шундай деган. Сен бўлсанг икки гапнинг бирида менинг овулим, тоғларим, Доғистоним, дейсан. Гўё дунё Доғистон билан бошланиб, Доғистон билан тугайдигандай. Ахир дунё Кремлдан бошланади-ку! Сен танлаган номда мана шу кўринмаяпти. Сен кўкрак қафасини ясабсану, ичига юрак жойлаш эсингга келмабди. Сен кўз ясабсану, унга нур бермабсан. Нурсиз кўз эса чумчуқ чўқиган узум донасидай гап.

Шу сўзларни айтгач, учинчи министр ҳамёстикдай папкасини қўлтиқлаб, минбардан тушди. Гап тамом, баҳсга бошқа ўрин йўқ, ҳукм қатъий дегандай гердайиб бориб ўз жойига ўтирди.

Шундан кейин минбарга яна бир мажлис қатнашчиси кўтарилди. У кўринишдан, бошқаларга қараганда ёшроқ эди. Шўхроқ, қувноқроқ экан, сўзини шеър билан бошлади:

Киши ўтирган чоғда билинмас – соғми, чўлоқ.

Киши ухлаган чоғда билинмас – тикми, маймоқ.

Киши дам олган чоғда билинмас – мардми, қўрқоқ.

Сўз очмаса билинмас – тили ростгўй, ё алдоқ.

– Мен айтмоқчиманки, – дея давом этди у, – албатта ғоянинг, айниқса мендан илгари гапирган нотиқ айтган ғоянинг бўлгани яхши. Лекин ўта ғояли ўртоқлар ҳам бўладики, ундайлардан ғояга фақат зарар етади. Мен сизларга Итли овулидан чиққан Михаил деган одам тўғрисида гапириб бермоқчиман.

Мажлисда регламент деган гаплар бўлмагани учун нотиқ шошилмасдан ўзининг Михаилли ҳақида ҳикоя қилиб берди.

Хунзах райкомида Михаил Григорьевич Гусейнов деган одам отбоқар бўлиб ишлар эди. Аслида унинг номи Михаил эмас, Муҳаммад эди. Гражданлар уруши вақтида аллақерларда бўлиб, ўша ёқдан Муҳаммад эмас, Миша бўлиб келган. Кекса отаси Мишани чақириб шундай дебди:

– Бу кунингдан ўлганинг яхши. Сенинг бу номингни эшитганимдан кўра онангни “вой болам” деб йиғлаганини эшитсам бўлмасмиди. Муҳаммад деган отингни мен қўйган бўлсам ҳам, у сенинг отинг. Уни ўзгартириш сенинг ихтиёрингда. Лекин менинг Ҳасан деган отимни Григорий қилишга қандай журъат қилдинг? Мен ўлганим йўқ-ку. Билиб қўй, Ҳасан бўлиб туғилганман, Ҳасан бўлиб гўрга кираман.

Аммо граждандар урушининг қатнашчиси ўз фикридан қайтмади. Михаил Григорьевич бўлиб қолаверди. Отбоқарлигини ҳам қилаверди.

Мишамизнинг билими отхонаси доирасида қолган, аммо ўзини жуда онгли одам деб ҳисоблар, бу ҳақда гапиришни яхши кўрар эди.

Кунлардан бир кун ўқитувчи Ҳожига ҳайфсан эълон қилишди. Амакиваччасининг аллақандай қариндоши кеназ бўлиб ўтган экану, у анкетасига бу ҳақда ёзмаган экан.

Ҳожи ҳайфсанни кўриб овулига хафа бўлиб қайтаётган экан, райком отбоқари Михаил Григорьевич орқасидан етиб олиб аҳвол сўрабди. Ҳожи бўлган воқеани айтиб берибди.

- Сенга ҳайфсан кам, - дебди отбоқар, - партиядан ҳайдаш керак эди сени. Сен қандай коммунистсан? Ҳақиқий коммунист амакиваччасининг қариндоши тугул ўз акаси, ўз отаси бўлганда ҳам тегишли жойга хабар қилган бўларди.

Ўқитувчи бу гапни эшитиб шундай дебди:

- Сени бекорга ғояпараст дейишмас экан. Ҳайронман, шу вақтгача нега Доғистоннинг тоғларини текислаб қўймадинг? Ахир бу тоғлар сенинг қуюшқонингга сиғмайди-ку. Дарвоқе, сенга гап уқтириб бўлмайди.

Ҳожи бу сўзларни айтиб отбоқар билан йўли бир бўлса ҳам тўғри йўлдан четга бурилибди ва сўқмоқ бўйлаб кетаверибди.

- Қаёққа? - ҳайрон бўлиб сўрабди Михаил Григорьевич.

- Қаёққа бўлса ҳам сен юрган йўлдан бормайман.

- Мен коммунизмга кетяпман. Агар сенинг йўлинг бошқа бўлса...

- Коммунизмга ҳам сен билан бормайман, - дебди ҳожи, - кўрамиз, манзилга ким олдин борар экан.

Нотиқ бу ҳикояни айтиб бўлгач, давом этди:

- Бир шоир чўпон тўғрисида шундай шеър тўқиган экан:

Тоғда туман тарқалди,

Йўл ёруғ, равон.

Чўпон, бошла қўйларинг

Коммуна томон.

Ёки, бошқа бир онгли ўртоқ райкомга шундай ариза ёзган экан: “Шунча ҳаракат қилишимга, ҳатто жисмоний таъсир кўрсатишимга қарамай хотиним “ВКП(б) тарихи қисқа курси”ни сидқидилдан ўқимайди. Хотинимнинг ғоявий тарбиясига алоҳида эътибор беришингизни сўрайман”.

Ёки, Доғистон Ёзувчилари союзининг эшигида бир кун мана шундай эълон пайдо бўлиб қолди: “Чуқур ғоявий тайёргарликсиз бу эшикдан киришга ҳаққинг йўқ”.

Доғистоннинг атоқли кекса шоири Абутолиб Ғофуров союзга зарур иш билан келаётган экан, бу эълонни кўриб орқасига қайтиб кетибди.

Ёки, кўпгина миллат вакиллари яшайдиган Махачқала шаҳрида бир неча қабристон бор: христиан, мусулмон, яҳудий мазорлари. Ўта онгли ўртоқлардан бири республика активининг йиғилишида сўзга чиқиб шундай дебди:

- Биз халқлар дўстлиги учун тинмай курашмоқдамиз. Аммо ҳанузгача бизда бир неча қабристон мавжуд. Битта – ягона қабристон ташкил қилишнинг вақти етди, ўртоқлар. Бу қабристонга лойиқ ном қўйиш керак. Масалан, “Бир оила фарзандлари”. Ўйлаб кўринг, менинг ота-онам диндор одамлар эди. Мен эса 1937 йилдан бери партия аъзосиман. Улар билан бир қабристонда ётишим мумкинми? Йўқ, мумкин эмас. Шаҳримизда янги типда, юксак ғоявий асосда бошқа бир қабристон ташкил қилишнинг

вақти аллақачон етган!

Айтишларига қараганда, шўрлик янги қабристонни кўрмай дунёдан ўтибди.

– Мен айтмоқчиманки, – сўзини давом эттирди министр. – Китобнинг номи папоққа ўхшайди. Хўш, папоқ муҳимми ёки бошми? Энди сизларга учта овчининг бўри овлагани ҳақида ҳикоя қилиб бераман.

ОВЧИНИНГ БОШИ БОРМИДИ? Учта овчи қишлоқдан унча узоқ бўлмаган дарада бўри борлигини билиб қолишибди. Уни тутиб ўлдирмоқчи бўлишибди. Улар бўрини қандай тутишгани ҳақида халқ ичида кўп ривоятлар юрарди. Мен ёшлигимда шулардан бирини эшитганман.

Бўри овчилардан қочиб ёрга кириб кетибди. Ёрнинг оғзи жуда тор экан. Одамнинг калласи сиғар экану елкаси сиғмас экан. Овчилар тош орқасига беркиниб милтиқни тўғрилаганча пойлаб ётишибди. Лекин бўри ҳам аҳмоқ эмас экан. У ҳам ёрнинг ичида индамай ётаверибди.

Ниҳоят, кутавериш бир овчининг жонига тегибди, у бир амаллаб ёрга кирмоқчи ва бўрини қувиб чиқармоқчи бўлибди. Ёрнинг тешигидан ичкарига бош суқибди.

Ўртоқлари эса унинг ҳаракатини кузатиб туришибди. Қарашса ҳалиги овчи ичкарига ҳам кирмас эмиш, ёрдан бошини ҳам тортиб олмас эмиш. Охири кутиш уларнинг ҳам жонига тегибди. Бориб овчини тортиб олиб қарашса боши йўқ эмиш.

Ҳайрон бўлиб, ўйлашибди: овчининг боши аслида бормиди, йўқмиди. Биттаси бордай эди деса, иккинчиси йўқ эди шекилли, дебди.

Шундай қилиб, бошсиз танани овулга судраб олиб келишибди. Овулдагиларга бўлган воқеани айтиб беришган экан, бир чол шундай дебди: Бўри ётган ёрга бош тиқишидан маълумки, бу овчининг илгари ҳам калласи йўқ экан. Жасадни бева қолган хотинининг олдига олиб келишибди. “Эрингинг боши илгари ҳам бормиди ёки йўқмиди!” деб сўрашибди.

– Мен қайдан билай, – дебди хотини, – ҳар қалай ҳар йили ўзига янги папоқ буюртирар

эди.

Ғоя сўзда эмас, амалда кўриниши керак. У китобнинг ўзида бўлиши керак. Муқовада мана мен деб туриши шарт эмас. Гапнинг охирида айтиладиган сўзни бошида айтилмайди.

Янги туғилган боланинг бўйнига, ёмон кўздан асрасин деб, тумор осишади. Туморнинг фойдаси борми, йўқми, гап бу ҳақда эмас. Лекин шуниси маълумки, тумор ичдан тақилади. Ҳеч ким уни тўнининг устидан, кўрсатиб тақиб юрмайди.

Ҳар бир китобда ана шундай тумор бўлиши керак. Уни ёзувчи билиши, ўқувчи сезиши керак, аммо у кийимнинг ичида бўлиши керак.

Бомбайда ажойиб бир боғ бор. Ҳар қандай жазирама иссиқ бўлишига қарамай, бу боғ доим кўм-кўк бўлиб яшнаб туради. Маълум бўлишича, боғнинг тагида кўзга кўринмайдиган кўл бор экан. Ана шу кўл боғнинг гулларига ҳаёт суви берар экан.

Ғоя тошдан тошга сакраб, кўпириб сув сачратиб оқувчи жилға эмас, балки экиннинг томирига жон берувчи, аммо ўзи кўринмай қолувчи сизот бўлиши керак.

- Бу нима деган гап! - деб бақирди ҳалиги семиз папкалик министр. - Демак, сенингча папоқ бўлса бўлди-ю, унда қандай белги бўлиши муҳим эмас: оқ саллами, қизил хошиями, беш қиррали юлдузми - сенга барибир. Сенингча, одам кўкрагида қанақа нишон бўлиши аҳамиятсиз: қизил орденми, ё қора зуннорми! Кўнгли тоза бўлса бас. Йўқ. Одам худди тануслик Ҳасанга ўхшаб бир вақтнинг ўзида ҳам Гоноҳда муаллим, ҳам Гиничутда комсорг, ҳам Хунзахда мулла бўлиши мумкин эмас. Китоб ҳам шундай. Ғоя - байроқ. Уни кўздан яшириш керак эмас. Аксинча баланд кўтариш керак, токи одамлар уни узокдан ҳам кўрсин ва унинг ортидан борсин.

- Эй! Ким сенинг сўзларинг нотўғри деса хотини талоқ бўлсин, - деди яна ҳалиги ёшроқ министр, - аммо сен байроқни одамлардан ажратиб қўйдинг. Сенингча, ғоя бошқа-ю, юрак бошқа. Сен уларни бошқа-бошқа аравага соляпсан. Нарироқ бориб бу аравалар бошқа-бошқа йўлдан кетса нима бўлади? Сенингча одам авар ҳам, доғистонлик ҳам эмас, совет кишиси бўлиши керак. Мен эсам, ўзим аварман, Доғистон фарзандиман, шу билан баробар СССР гражданиман. Бу тушунчаларда зиддият

бўлмаса керак?

Олам Кремлдан бошланади. Бу маълум. Аммо мен учун дунё менинг уйимдан, менинг овулимдан ҳам бошланади. Кремль ва овулим, коммунизм ғояси ва ватан тушунчаси – булар бир қушнинг икки қаноти, бир пандурнинг икки тори.

– Шундай экан, бир гапни такрорлайверишдан нима фойда? Китобда унинг маъносига мос келадиган иккинчи ном қидириш керак.

Мен уни жуда кўп қидирдим. Ҳинди тупроғида кезиб юрганимда ҳам Доғистон тўғрисида ўйладим. Бу мамлакатнинг қадимий маданиятида, фалсафасида аллақандай сирли нидо эшитдим. Лекин Доғистонимнинг нидосида ҳеч қандай сир кўрмайман. Ахир уни дунё тинглайди. Бир вақтлар “Доғистон” деган сўзга фақат кимсасиз жарликлар акс-садо берар эди. Бугун “Доғистон” сўзи бутун мамлакат, бутун дунё узра янграмоқда, миллион қалбларда акс-садо қўзғамоқда.

Бир вақтлар Югославияда саёҳат қилиб юрганимда Адриатика денгизи бўйидаги Дубровика шаҳрида бўлган эдим. Бу шаҳарнинг кўчалари жарликка, уйлари қояларга, зина-зина бўлиб юксалган гранит чўққиларга ўхшайди.

Бутун шаҳар девор билан ўралган. Худди ўзимизнинг Дербентга ўхшайди. Девор бўйлаб баланд тош миноралар қад кўтарган. Ҳар бир минорада иккитадан тешик-шинак бор. Булар худди миноранинг ғазабкор кўзларидай тикилиб туради. Бу миноралар бир дақиқа тин олмай хизмат ўтаган фидойи муридларга ўхшайди.

Мен деворга чиқиб шинакдан денгизни томоша қилмоқчи бўлдим. Аммо шинак олдида бошқа сайёҳлар уймалашиб ётар, унга яқин боришга ҳеч имкон йўқ эди. Мен оёқ учида туриб, чўзилиб, узокдан шинакка қарадим. Кафтдек келадиган шинакдан кафтдеккина кўк нарса кўринди.

Ниҳоят мен шинакка яқинлашиб бориб, унга юзимни қўйиб қараган эдим, қаршимда поёнсиз денгиз пайдо бўлди, бутун гўзаллиги, ранглар жилоси билан Адриатика намоён бўлди. Денгизда ҳар бири бизнинг овулдай келадиган кемалар сузиб юрар эди.

Шунда мен Доғистон ҳақида ўйладим.

Ахир у ҳам мен каби узоқ вақт шинакка интилди, поёнсиз оламини кўрмоққа ҳаракат қилди. Аммо унинг ол-дида бошқа омади юришганлар турар эди. У узоқ вақт навбат кутди.

Энди у кичкина даричадан кенг оламини кўрди. Ўзи ана шу бепоён олам билан қўшилиб кетди.

Турли вақтда турли шоирлар ўзларининг Доғистон ҳақидаги тасаввурини ифода қилиш учун турли ташбиҳ қидирдилар. Дардли куйчи Маҳмуд Доғистон халқларини тоғ жилғаларига ўхшатган эди. Бу жилғалар доимо бир-бири билан қўшилиш учун интилади, аммо қўшилмайди. У яна шундай деган эди: Доғистон халқлари торгина дарада ўсган гулларга ўхшайди. Улар бир-бирига томон эгилади, аммо бир-бирини қучолмайди.

Бугун Доғистон халқлари ягона оқим бўлиб оқаётир, битта гулдаста бўлиб жилва қилаётир.

Ботирай айтган экан: камбағал ўзининг эски пўстинини бир чеккага улоқтиргандай, табиат ҳам Доғистонни тоғу даралар орасига, кўздан нарироққа ташлабди.

Отам Доғистон тарихидан ўқиб, уни май қуйиладиган шохга ўхшатган эди. Доғистон май тўла шох каби даврада узоқ вақт қўлдан-қўлга ўтди.

Доғистоним, энди мен сени нимага ўхшатай, сен ҳақингда – сенинг тақдиринг, сенинг тарихинг ҳақида ўз хаёлларимни ифода этувчи қандай ташбиҳ топай? Балки тузукроқ ташбиҳни кейин топарман, ҳозирча шундай дейман: “Каттакон уммонга очилган кичкина дарча”. Ёки қисқароқ қилиб “каттакон уммонга кичкина дарча”.

Мана, ўртоқ министрлар, ёзмоқчи бўлган китобимнинг иккинчи номи. Биламан, бошқалар ҳам ўзининг юртини шундай деб аташи мумкин. Майли, булар отдош бўладилар.

Шундай қилиб папоқ – “ДОҒИСТОНИМ”, унинг юлдузи – “Каттакон уммонга кичкина дарча”.

Куй чалмоққа ҳозирланаётган одамдай қўлимга пандур олдим. Кашта тикмоқчи бўлгандай ипнинг учини игнага тўғриладим.

Министрларим халқаро кенгашда кун тартибини тасдиқлагандай ниҳоят китобимнинг номи ҳақида бир фикрга келдилар.

Гоҳида икки ака-ука битта отга мингашиб юради. Гоҳида эса битта йигит иккита отни суғоришга олиб боради.

АБУТОЛИБ АЙТГАН: Анови Лев Толстойникидай шляпа сотиб олибди. Ўшанақа каллани қаердан сотиб оларкин?

ДЕЙДИЛАР: Боланинг номи-ку яхши, ўзи қанақа одам бўларкин?

УШБУ КИТОБНИНГ ШАКЛИ-ШАМОЙИЛИ ВА ЁЗИЛИШИ ТЎҒРИСИДА

Қинида ётса ханжар – занг босади,

Фафлатда ётса ўғлон – чанг босади.

Ханжардаги ёзув.

Ипни ўтказдим игнага, қандай чиқаркин тикканим,

Созни созларман ва лек қандай чиқаркин айтганим.

Учқур арғумоғимнинг такалари маҳкам. Ўзим бир-бир кўтариб туёқларининг остига қарадим. Мен унга эгар босдим, айилини тортдим. Шундай тортдимки, орасига битта

бармоқ аранг сиғади. Арғумоғимнинг шайлигидан кўнглим тўқ.

Аллақаери отамга ўхшаб кетадиган бир чол жилови кўлимга тутқизди. Оҳу кўзли қизалок қамчи узатди. Қўшни уйдан тоғ қизи кўза тўла сув кўтариб йўлимга чиқди. Сув – ёруғлик, дейдилар. У менга, йўлинг сувдай ёруғ бўлсин, демоқчи. Йўлимда учраганлар менга оқ йўл тилаб, “баҳарчи” дейди.

Овул чеккасида яна бир тоғ қизи деразага чироқ ёқиб қўйди. Бу билан қиз менга шундай демоқчи:

- Эй, узоқ йўлга отланган йигит! Сен мана шу дарчани, мана шу чироқни асло ёдингдан чиқарма. Сен қайтиб келмагунингча дарчадаги бу чироқ сўнмас. Қоронғу кечаларда машаққатли йўлингни мана шу чироқ ёритади. Узоқ сафардан толиқиб қайтганингда сени шу чироқ кутиб олади. Шу дарча-ю, шу чироқни ёдингда тут.

Сўнгги бор орқамга қайрилиб овулимга қарайман. Пастак том устида ёлғиз онам турибди. Мен узоқлашганим сари у кичраяди ва, ниҳоят, чўпдек бўлиб қолади. Қайрилишдан ўтаман. Овулим, онам юксак тоғлар ортида кўзимдан беркинади.

Ортимда ҳам, олдимда ҳам факат баланд тоғлар. Лекин бу тоғлар орқасида поёнсиз дунё бор. Овуллар, шаҳарлар, уммонлар, вокзаллар, аэродромлар бор.

Арғумоғимнинг туёғи тошлардан учқур сочади. Доғистоним йўлларида бораман. Бошимда тоғлар тиргович бўлган осмон. Доғистон осмони. Унда гоҳ қуёш балқиб туради, гоҳ юлдузлар жавлон уради, гоҳ булут кўз ёш тўкади.

Арғумоғим, тўхтагин бир дам,

Учма бундоқ монанди дулдул.

Ортда қолди меҳрибон онам,

Ортда қолди қадрдон овул.

Арғумоғим, тўхтадинг нечун,

Тўхтамоқнинг пайтимас асло.

Бизни кутар ўлкалар букун,

Бизни кутар поёнсиз дунё.

Қайга кетмоқдаман? Тўғри йўл топмоқ менга муяссар бўлармикин? Янги китобни ёзмоқ-чи?

ЕН ДАФТАРДАН. Доғистонда ҳозир ёшлар миллий кийим кийишмайди. Москвада, Тбилисида, Тошкент, Душанбе, Минскда қандай бўлса, бизда ҳам шундай – шим, галстук, калта кўйлак...

Миллий кийимни энди фақат рақс ансамблида кийишади. Баъзан тўйларда учратиш мумкин. Миллий кийим киймоқчи бўлган одам кўпинча танишидан, бирорта ўртоғидан суриштириб топади. Ё бўлмаса кирага олади. Хуллас, миллий кийим йўқолиб кетмаган бўлса ҳам аста йўқолиб бормоқда.

Лекин гап шундаки, миллий кийим баъзи шоирларнинг шеърида ҳам йўқолиб кетяпти. Улар бу билан фахрланишади ҳам.

Мен ҳам оврупоча кийинаман, отамнинг папоғини кийиб юрмайман. Лекин шеърларимни оврупоча кийинтирмайман. Истайманки, менинг шеърларим Доғистон миллий кийимида бўлсин.

Мен ўзим – нима! Борингки, юз йил яшарман. Бу юз йил ҳамма шим, пиджак кийиб, галстук тақадиган вақтга тўғри келди. Менинг иложим қанча. Лекин шеърнинг йўли бошқа. Шеър умри инсон умри билан ўлчанмайди. Унинг ўзига хос яшаш йўли бор. Мен ўз шеърларим ҳақида гапирмайман. Балки улар менинг ўзимдан узоқ яшамас.

Москвада бир қари заранг дарахтини кўрганман. Ривоятларга қараганда, уни Иван Грозний ўтқазган эмиш. Демак, бу дарахт рўдапо бояр чопонларинию, хипча камзул, ясама сочларни; қора фрак ва цилиндрлару, чарм куртка ва будёновкаларни; шалвираган иштонлару торпocha шимларни кўрган. “Маили, – деган у одамларга, – сиз билганингизни қилинг, кийимингизни истаганингизча ўзгартиринг. Лекин менинг вазифам бошқа. Мен қуёш шуъласини эмиб, уни заранг ёғочга айлантираман. Бу шуълани илдизларимга узатаман, улардан ўзимкаби умри боқий заранглар ўсиб чиқади”.

Тоғликларда бир гап бор. Одамни кийим одам қилади, баҳодирни от баҳодир қилади, дейдилар. Бу мақол ўзи чиройли бўлса ҳам, адолатли эмасга ўхшайди. Негаки, баҳодир одам доим йўлбарс терисини ёпиниб юрмайди. Баъзан темир дубулға остида кўрқоқ калла, пўлат совутнинг ичида олчоқ юрак бўлиши мумкин.

НЕГАКИ, мен сиртига қараб танлаган тарвузларим неча марта оппоқ чиқиб шарманда қилган.

НЕГАКИ, унцукуллик бир ошиқ ўз маъшуқасини пўстинига ўраб олиб қочгану, келиб пўстинни очса, ичидан оғзида битта ҳам тиши йўқ кампир чиққан. Шўрлик қоронғуда маъшуқасининг бувисини олиб қочган экан.

Абутолиб менга бир воқеани айтиб берган эди. Кунлардан бир кун Абутолиб узоқ овулга тўйга айтилибди. Айтган жойдан қолма, дегандек, Абутолиб зурнасини қўлтиқлаб ҳалиги овулга борибди. Уч кеча, уч кундуз тўй бўлибди. Уч кеча, уч кундуз_ноғора базм қизибди. Абуто-либ зурнаси ҳам тинмабди. Ўйинга тортилмаган одам қолмабди.

Ниҳоят, учинчи кун тўйбоши ўйин навбатини келин билан куёвга берибди. Куёвнику ҳамма кўрган, билади. Келин уч кундан бери рўмол ичида ҳеч кимга кўринмагани учун ҳаммининг кўзи унда. Абутолиб ҳамуч кундан бери келиннинг чиройли кийимига, зебу зийнатларига маҳлиё бўлиб зурначалар экан. Келиннинг ўзи ҳам бамисоли Кавказ шеърияти анталогиясидай башанг кийинворган экан-да.

Мана, келин ўртага чиқибди. Уч кеча, уч кундуз тинмай илҳом билан зурна чалган

Абутолиб не кўз билан кўрсинки, келиннинг кўполлиги нақ... Гослитиздатда нашр этилган қирғиз эпоси “Манас”дай экан. “Париваш” юздан ниқобини кўтарибди. Паривашнинг бир кўзи Хунзахга қараса, иккинчиси Ботлихга боқармиш, бу икки “хумор” кўзлар ўртасида курка товуқнинг тумшуғидай узун бурун ликиллаб осилиб турганмиш.

Абутолибнинг нафаси ичига тушиб кетибди, оғзига олгани томоғидан ўтмай қолибди. Журнасини қўлтиқлаб жуфтакни ростлабди.

Абутолибнинг бу ҳикоясида лоп ҳам бор, албатта.

ЛЕКИН ХАРҚАЛАЙ, чиройли муқова ёмон китобнинг жонига ора киролмайди. Унга тўғри баҳо бериш учун юздан ниқобини олиб ташлаш керак.

Бир йили тоғлик хотин-қизларнинг аҳволи масаласи кун тартибидаги “бош” масала бўлиб қолди.

Ўша йили шўрлик эр хотинига бир сўз айтолмас, овқатингга туз солмабсан деса, эртасига райкомда ҳайфсан олар эди. Халқ ичида ҳар хил гап бўлмаслиги учун даставвал райком ходимларининг ўзига биттадан ҳайфсан эълон қилишди. Ўша йили бўлса-бўлмаса хотин-қизларни йиғиб қурултой ўтказишарди. Бу қурултойларда шунчалар кўп гап айтилдики, тарих бунақа бийрон нотикларни кўрган эмас.

Ўша йили якшанба бозорида ман этилган молларни сотувчи новча бир аёл пайдо бўлди. Милиционер уни ушлашга қўрқар, хотин-қизларнинг озодлиги ва тенг ҳуқуқлилигига “рахна солиш”дан ҳайиқар эди. Шундай қилиб, милиционер индамас, ҳалиги аёл савдогарчилигини қўймас эди. Охири учинчи якшанба милиционернинг ҳам тоқати тоқ бўлди. Нима бўлса бўлди, деб ҳалиги аёлни ушлаб мили-цияга олиб келди.

Милиционер ҳалиги аёлни бозордан олиб кетар экан, ҳамма ҳайрон эди. Бу милиционер қандай юрак ютиб “озод тоғ аёлининг эркини поймол этишга” журъат қилди, дейишарди.

Милиционер бозорда яхши қарамаган экан. Тўғри йўлга чиққанда разм солса аёлнинг узун кўйлаги этагидан каттакон этикнинг учи кўриниб турар эди.

“Бунинг бир балоси бор”, – деди милиционер ва аёлнинг юзидан ниқобни олиб ташлади. Кўрсаки, шоп мўйлови, ола кўз, давангидай эркак...

Баъзи санъаткорлар ҳам ўз молларини ўтказиш учун ўзгаларнинг кийимини кийиб юришади. Зоҳирдаги ялтироқлик билан ўзларининг маънавий қашшоқликларини яширмоқчи бўладилар. Аммо қоринда ҳеч вақо бўлмаса папоқни дол кийгандан нима фойда!

ХУДДИ ШУНДАЙ, ханжар қанчалик чиройли бўлмасин, агар у ёғочдан ясалган бўлса жўжани сўйишга ҳам ярамайди.

ХУДДИ ШУНДАЙ, қўғирчоқларни уйлантирган би-лан, улардан бола туғилмайди.

ХУДДИ ШУНДАЙ, болани суннатга ётқизганда унга ўрдакнинг патини кўрсатишади. Албатта ўрдакнинг пати кесмайди. Бу фақат болани алдаш учун. Ҳақиқатда, ўткир устара керак.

Лекин китобхон бола эмас. Мен ҳамартист эмасманки, ёнимда ёғоч ханжар олиб юрсам. Қини ҳарқанча музайян бўлмасин ёғоч – ёғоч-да.

АЛБАТТА, қин ҳам керак. Қинсиз ханжар занглаб қолади. Қин чиройли бўлса яна ҳам яхши.

АЛБАТТА, жангчи йигит босқиндан қўни-қўнжи тўлиб қайтганда хотини отнинг бўйнига шоҳи рўмол ташлайди.

АЛБАТТА, йўл ёмон бўлса ҳарқанақа мустаҳкам арава ҳам шалоғи чиқиб ярим йўлда қолиб кетади, ҳатто жарга юмалаб кетиши мумкин.

АЛБАТТА, арғумоққа эшакнинг тўқимини ёпиб бўлмайди. Арғумоқнинг эгари эшакка ярашмайди.

Шу ўринда мен сизга балхорлик чол ва унинг қирчанғиси ҳақида ҳикоя айтиб бераман.

БАЛХОРЛИК ЧОЛ ВА УНИНГ ҚИРЧАНҒИСИ ТЎҒРИСИДА ҲИКОЯ

Балхорлик чол бир куни ўзининг ориқ қирчанғи отига сопол кўза ва кўзачаларини ортиб харидор қидириб йўлга чиқибди.

Авар овулида ўша куни пойга бўлаётган экан. Пойгага узоқ-яқин овулдан эпчил йигитлар учқур отларини миниб келган экан. Йигитлар келишган ва баҳодир, отлари ҳамсу-лув ва оташнафас экан.

Чавандозлар энди бир қаторга тизилмоқчи бўлиб турганда майдонга ҳалиги балхорлик чол қирчанғисини миниб кириб қолибди. Шилпиқ от устида мудраб келаётган чолни кўриб йигитлар эрмак қилиша бошлабди.

- Ҳой, биз билан чопишмайсанми?

- Кел, отахон, сенинг қирчанғингни арғумоқлар рўйхатига ёзиб кўямиз!

- Майли, куч синашиб кўрсин, орзуга айб йўқ!

- Орқада тақа териб юришга ҳам одам керак-ку! Балхорлик чол бу гапларга жавобан индамай отидан кўза ва кўзачаларини тушираверибди. Молини бир жойга уйиб кўйибди-да, оҳиста отга миниб йигитлар қаторидан жой олибди.

Бошқа чавандозларнинг оти турган ерида пишқириб, ер тепиб турса, балхорликнинг оти жимгина бош солиб” мудраб турармиш.

Пойга бошланибди. Учқур отлар шамолдай учиб кетибди. Туёқларидан тўзон кўтарилибди. Тўзон кетидан, ҳаммадан ортда балхорликнинг оти йўлга чиқибди. Отлар биринчи, сўнг иккинчи, учинчи даврани чопиб ўтибди. Ҳалиги пишқириб оғзидан кўпик сочган отлар жиққа терга тушиб, мадори кета бошлабди. Чавандозлар ҳар қанча қамчиламасин, уларнинг тезлиги борган сари пасаяверибди. Балхорлик чолнинг қирчанғиси бўлса, тезлигини на оширмай, на пасайтирмай бир текисда югурар экан. У аввал орқада қолган отларни қувиб етибди, сўнг олдинчилари билан бара-варлашибди.

Охирги ўнинчи даврада энг олдингисини ҳам қувиб ўтибди ва маррага биринчи бўлиб келибди.

Балхорликнинг қирчанғиси бўйнига ғолиблик нишони бўлган шоҳи рўмол ташланибди. Чол бўлса индамай отини етаклаб кўза ва кўзачалари олдига олиб келибди ва молларини ортиб йўлида давом этибди.

Пойгада бундай воқеалар бўлиб туради. Адабиётда ҳам.

ЁН ДАФТАРДАН. Шеър осон ёзилса, қийин ўкилади. Аксинча, қийналиб ёзилган шеърни ўқиш осон бўлади. Мазмун ва шакл – инсон ва унинг кийими. Агар инсон чиндан оқил, хушфеъл, чиройли бўлса, нега энди ўзига лойиқ кўркам кийинмасин? Чиройли кўриниши бор одам, нега энди чиройли фикрларга эга бўлмасин?

Чиройли хотинлар кўпинча ақлсиз бўлади ва, аксинча, ақли тўлиқ хотинлар хунук бўлади.

Лекин шундай бахтли аёллар ҳам борки, уларда ҳам ҳусн мукамал, ҳамақл равшан. Чинакам иқтидорли шоирларнинг китобини ана ўшанақа аёлларга ўхшатиш мумкин.

МААЛИДАН ЧИҚҚАН БИР ДОНИШМАНД АЙТГАН. “Овулимизга келаётган одам доводда кўриниши билан унинг яхши ёки ёмон одамлигини биламан”.

КУБАЧИДАН ЧИҚҚАН БОШҚА ДОНИШМАНД АЙТГАН. “Олтин билан кумушнинг ўзи ҳеч нарса эмас. Муҳими устасининг қўли олтин бўлсин”.

Энг соз, мунаққаш кўза

Оддий лойдан ясалур.

Шундай, энг оддий сўзлар –

Бирикиб шеър яралур.

Кўзадаги ёзув.

Мен ёруғ дунёда ўн беш минг кундан кўпроқ яшадим. Минглаб чақирим йўлларни ўтдим, минглаб одамларни кўрдим. Таассуротларим худди баҳор тошқинида оқиб тушган жилғалардай беҳисоб. Китоб ёзиш учун мен бу жилғаларни бир катта оқимга бирлаштиришим керак. Бунинг учун нима қилишим керак? Ҳаёт мактабидан бошқа яна қандай мактабни ўтишим керак? Адабиёт назариясини ўрганаймиз? Ахир, шеърни қандай ёзишни ўйлагандан кўра шеърнинг ўзини ёзган маъқул эмасми?

Айтмоқчиманки, адабиётда мен севадиган оқимёки мактаб йўқ, мен севадиган ёзувчи ва шоирлар бор.

ЁН ДАФТАРДАН. Адабиёт институтида бир авар йигитига домласи шундай савол берибди: реализм билан романтизмнинг фарқи нима? Студент бу ҳақда китобларда ёзилган гапни билмас экан шекилли, ўйлаб туриб шундай дебди:

- Бургутни бургут деса реализм бўлади, хўрозни бургут деса романтизм бўлади.

Домла роса кулибди ва элатдошимга зачёт қўйиб берибди.

Ўзим ҳақимда шуни айтмоқчиманки, мен адабиётга қадам қўйган кунимдан бошлаб отни от, эшакни эшак, хўрозни хўроз, йигитни йигит дейишга ўргандим.

ЁН ДАФТАРДАН. Робиндранат Тагорнинг акаси ҳам ёзувчи бўлиб, у ҳинд адабиётининг бенгал мактабига мансуб экан. Робиндранат эса ўзи бир мактаб эди.

Робиндранатнинг қалбида жаҳонда монанди йўқ бир қуш ошиён қурган эди. У бу қушни санъат осмонига учирди ва ҳаммани лол қолдирди. Чунки бу қуш фақат унинг, Робиндранат Тагорнинг қуши эди.

Агар санъаткор учирган қуш бошқа қушларнинг галасига қўшилиб, улар ичида йўқ бўлиб кетса, демак, санъаткор ҳақиқий санъаткор эмас. Демак, унинг қуши ҳумоюн эмас, оддий чумчуқ.

Эркак кишининг ўз ўчоғи ва ўз олови бўлади. Бировнинг ўчоғига тиқилишган одам эртами, кечми бу ўчоқни тарк этиши керак. Бировларнинг отига мингашманг, фақат ўз отингизни мининг.

Адабиёт пандурга ўхшайди, ёзувчилар эса бу пандурнинг торлари. Ҳар битта тор ўз садосига эга. Торлар қўшилиб оҳанг пайдо қилади.

Авар пандурининг икки тори бўлади. Отамни авар адабиётининг пандурига учинчи тор қўшган дейишар эди.

Мен ҳам бу пандурга бир тор бўлишни, ўз садосига эга бўлган тор бўлишни истайман.

Бозордан кийик сотиб олиб, ўзимотдим, дейдиган овчиларга ўхшамасам дейман.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ: анави жарликда бир овчи кийик отибди, деган овоза тарқалади. Бошқа овчилар ҳам ёпирилиб ўша жарликка келади. Бу пайт ҳалиги овчи бошқа жарликда айик уради. Овчилар энди бу жарликка югуради. Улар бу ерда уймаланишиб турганда овчи бошқа жарликда қоплоннинг изига тушган бўлади... Энди айтинг, ҳақиқий овчи ким, ўзи мустақил ов қидирганми, ёки бировларнинг кетидан югуриб юрганми? Бунақалар бировнинг қопқонига илинган овни ўфирлашдан ҳам тап тортмайдилар.

Булар менга баъзи ёзувчиларни эслатади. Менинг бир танишим Корней Иванович Чуковский билан танишгандан кейин Абутолибни билмаганликка олди. Бунақа бўлиш яхши эмас.

Ирмоқ денгизга етиб борганда ҳам, бу мовий кенглик билан қўшилганда ҳам, ўзи туғилган тоғ орасидаги тиниқ чашмани, ўзи босиб ўтган нотекис, кийин йўлни унутмаслиги керак.

Ҳа, мен тоғ ирмоғиман. Мен ўз манбаимни, ўз чашмамни севаман. Мен ўша кимсасиз, қоронғу жарликларни севаман. Чунки улардан оқиб ўтганман. Мен юксак қояларни севаман. Чунки улардан қайноқ шалола бўлиб отилганман.

Лекин бу менга фақат жарликлар бўлса бас, деганим эмас. Мен окар эканман, демак,

менинг қаршимда денгиз бор. Бу денгизнинг поёнсиз кенглигини ҳис қилибгина эмас, кўзим билан кўриб турибман.

Биргина мен эмас. Бутун Доғистон учун кейинги бир неча ўн йил ичида олам ниҳоятда кенгайди. Бу давр ичида фақат мазоримиз эмас, дунё ҳақидаги тасаввуримиз ҳам кенгайди.

Мен авар шоириман. Лекин ўзимни фақат Аваристон ёки Доғистон олдида эмас, бутун мамлакатим олдида, балки бутун дунё олдида бурчли сезаман. Йигирманчи асрда бундан бошқача бўлиши мумкинми?

ЁШЛИҚДА ЭШИТГАНИМ. Мен дунёга келганимдан сўнг кўп ўтмай отам хизмат юзасидан Арадерих овулига бориб турган, кейинроқ бизни ҳамкўчириб олиб кетган экан. Оиламизнинг бор мулки битта хуржинга жо бўлиб, унинг бир кўзида кийим-кечак, озиқ-овқат, товоқ-қошиқ ва китоблар, иккинчи кўзида мен эканман.

Онам йўл толиқтириб оғриб қолибди. Менинг толеимга биз кўчиб борган овулда яқинда чақалоғи ўлган ёлриз муштипар она бор экан. Ўша менга сийнасида сут бериб боқибди. Шундай қилиб арадерихлик аёл менинг энагам, иккинчи онам бўлган экан.

Мен ҳаётим учун икки аёл олдида бурчлиман. Бу икки онам учун нимаики қилсам кам. Фарзандлик қарзимни узиш учун умрим етармикин?

Буларнинг бири мени дунёга келтирган, бешигим устида тун кечалар бедор алла айтган. Иккинчиси мен ўлимга маҳкум бўлганимда ўзининг ҳаётбахш сийнасини тутган, сут эмас, об-ҳаёт берган, мени ўлим сўқмоғидан олиб тириклик йўлига қўйган.

Халқимнинг ҳам, бу кичкина ватанимнинг ҳам, ёзган ҳар бир китобимнинг ҳам икки онаси бор.

Биринчи она – жонажон Доғистоним. Мен шу ерда туғилдим, шу ерда биринчи бор ўз она тилимда сўз эшитдим. Бу сўз менинг вужудимга ва қонимга сингди. Бу ерда мен ўз она тилимда биринчи қўшиқни эшитдим. Ўзим биринчи қўшиғимни айтдим. Бу ерда мен ноннинг таъмини, сувнинг мазасини билдим. Тоғ тошлари оёқларимни қонатди, тоғ ирмоқлари жароҳатларимни ювиб, тоғ гиёҳлари шифо бағишлади. Тоғликларда

бир гап бор: оламда дард йўқки, тоғ гиёҳларидан дармон топмасин.

Менинг иккинчи онам – буюк Россия, менинг иккинчи онам – Москва. У менга тарбия берди, кенг ҳаёт йўлига олиб чиқди, учмоққа қанот берди. Менга буюк оламнинг жамолини очди.

Мен иккала онам олдида мангу қарздорман. Менинг кулбам деворида Маҳмуд ва Пушкиннинг сурати осифлиқ. Петербургнинг оқ ойдин кечалари нафасини уфурган Блок китоби ичида авар тоғларидан терганим хушбўй чечакларнинг аллақанчаси бор.

Менинг икки онам – икки қанотим, икки қўлим, икки кўрар кўзим, икки қўшиғим. Иккала онам менинг бошимни силади, керак бўлганда қулоғимни чўзди. Иккала онам менинг пандуримга тор боғлади, ҳар бири биттадан тор берди. Улар мени елкаларига олиб баланд кўтардилар ва мен бу юксақдан поёнсиз оламини кўрдим. Бургутга қайси қаноти азиз? Иккаласи ҳам. Менга қайси онам табаррук? Иккаласи ҳам.

Илгари тоғликлар барча дардини сув ва гиёҳ билан даволаган. Улар табибларга ишонган. Лекин шунақа табиблар ҳам бор эдики, улар ҳақида ҳамон халқ кулиб гапирди. Бу табиблар бош оғриғини қолдириш учун қора қўчқор сўйдирар эди.

Ҳамма биладикки, қора қўчқорнинг гўшти бошқа қўйларнинг гўшtidан хушбўй ва хуштаъм бўлади. Табиб касалнинг бошини қўчқор терисига ўраб ўтқизиш кўяди-да, гўштини қия қилиб жўнар эди.

Бунақа табибларни гапириб ўтирмаймиз. Халқнинг ҳақиқий табиблари, ҳакимлари ҳам бор эди, албатта.

Отам Москвада, Кремль шифохонасида ётар эди. У бир куни Доғистоннинг суви ва гиёҳларини эслаб, Буцрах чўққисидаги кичкина булоқдан сув келтиришимизни сўради.

Отамнинг сўзи ўғил учун қонун. Доғистонга келиб Буцрах чўққисига тирмашиб, кўп қийинчиликлар билан отам айтган булоқни топдим.

Отам булоқ сувини ичиб анча енгил тортди. Булоқ суви сабаб бўлдими, ё ўша кундан бошлаб тайин қилишган чет эл дориси сабаб бўлдими, ҳар қалай отам соғайиб кетди.

Балки у чет элнинг донишманд ҳақимлари топган дорининг ўзидан тузалмас. Балки у авар тоғларидаги булоқ сувининг ўзидан ҳамшифо тополмасди. Лекин буларнинг иккаласи кўшилдию отамнинг дардига малҳам бўлди.

Адабиётда ҳам шундай бўлиши керак. Адабиётнинг манбаи – она диёр, она халқ, она тил. Лекин ҳақиқий ёзувчининг онги букун ўз миллий доирасидан анча кенг. Унинг онгида, унинг қалбида умуминсоний ўйлар ва туйғулар туғён қилади.

Йўлга чиққан ҳар одам

Куруқ чиқмас бегумон.

Нон олади, шароб ҳам.

Аммо азиз эй меҳмон,

Тоғларга йўл шутсанг гар

Кел хуржинни тўлдирмай.

Тоғ дилбари нон ёпар,

Тоғ йигити тутар май.

Йўлга чиққан ҳар одам

Қуруқ чиқмас бегумон.

Олар ўткир ханжар ҳам.

Аммо, азиз эй меҳмон,

Ханжар тутма қўлингга,

Ханжар сенга на даркор?

Душман чиқса йўлингга

Бил, тоғликда ханжар бор.

Йўлга чиққан ҳар одам

Қуруқ чиқмас бегумон.

Олар йўлга қўшиқ ҳам.

Эшит, азиз эй меҳмон,

Соз қўшиққа бой бу эл,

Куйлар бизда кўп, аммо –

Кўшиғингни олиб кел,

Кўшиқ керак доимо.

Ёзувчи – ҳакими хозиқ. У халқнинг асрлар давомида фойдаланган гиёҳлари, дори-дармонларидан ҳам, жаҳоний илмнинг энг сўнгги кашфиёти бўлган муолажа воситаларидан ҳам баҳраманд бўлмоғи керак.

Ёзувчи – сафарга чиққан йўлчи. У ўзга юртларга йўл олар экан, қалбида ўз диёрининг қўшиқларини олиб бормоғи ва, шу билан бирга, юрагидан ўзга халқнинг қўшиқларига ҳам жой топомоғи керак.

Бир халқ уни кузатади, бошқа халқ қаршилайди. Аммо ҳар бир халқнинг ўз қўшиғи бор.

Овулларимизга дастлаб лекторлар, докладчилар келган пайтларда Келаб овулида хотинлар номаҳрам юзимизни кўрмасин, деб саҳнага орқа қилиб ўтиришар эди. Лектордан кейин саҳнага хонанда чиқиб қўшиқ бошлагач, ҳалиги хотинлар қўшиққа ҳурмат юзасидан ўнгланиб ўтиришар, ҳатто юзларидан ниқобни ҳам олишар эди.

Онам бешигим устида айтган қўшиқ бирор кун, бирор лаҳза қулоғимдан нари кетмайди. Бу қўшиқ ҳамма қўшиқларимнинг бешиги. Бу қўшиқ мен ҳорғин бошимни қўйгувчи ёстиғим, мени жаҳон бўйлаб кездиргувчи арғумоғим. Бу қўшиқ ташна лабларим интилган чашмам, менинг вужудимга ҳарорат бергувчи ўчоғим.

Лекин шу билан бирга Шукум деган болага ўхшамоқчи ҳам эмасман. Шукум деган бола тайлоқдай бўлиб онасини эмар экан. Бунақа болаларни бизда “ҳўкиз гавда, бузоқ фаҳм” дейишарди.

Бизнинг давримизда нима кўп – анкета кўп. Умрим давомида неча юзлаб анкета тўлдирганман. Лекин бирорта анкетада “Ватанингни севасанми” деган савол йўқ.

Анкетага “СССР гражданиман” деб ёзишнинг ўзи етмайди, граждани бўлиш керак. Анкетага “КПСС аъзосиман” деб ёзиш камлик қилади. КПСС аъзоси бўлиш керак. “Она тилим – аварча” деб ёзишнинг ўзи оз, бу тил онадай азиз ва муқаддас бўлмоғи керак. Мард бўлиб, она тилга содиқ қолмоқ керак.

Турли эл ўғлонлари, менинг уйимда меҳмон бўлинг, ўз қўшиқларингизни олиб келинг. Ака бўлиб, сингил бўлиб келинг. Қалбимда ҳаммангизга ўрин бор.

Илгарилари Хунзахга қайтган йигит бошқа миллат қизини отига мингаштириб келса одамлар унга нафрат билан қарар эдилар. Ҳозир бунга ўрганиб қолишган. Авар йигитининг бошқа халқ қизларига уйланиши бугун айб эмас. Фақат битта никоҳ, яъни севгисиз нигоҳ айб саналади.

Гулдаста қанча кўп хил гулдан йиғилса, шунча чиройли бўлади. Юлдуз қанча кўп бўлса, осмон шунча ёруғ бўлади. Камалак оламда бор бўлган ҳамма нурларни ўзига жамлагани билан гўзал.

Африкада мен ажойиб бир гулни кўрдим. Унинг ҳар бир гулбарги ўзгача рангда, ўзгача бўй таратади. Бундай караганда тайёр гулдастанинг ўзи, лекин у битта гул.

Истардимки, аварча ёзилган бу китобим ўша ажойиб Африка гулига ўхшасин. Ҳар бир халқ ундан ўзига яқин, кўнглига манзур рангни топа олсин.

Китоб ёзиш учун нима керак бўлса, ҳаммаси менинг қошимда. Кубачининг устасидай ҳамма ускунам муҳайё. Устанинг олдида кумуш, тилла, аррача, болғача, андазалар туради. Менинг олдимда – она тилим, ҳаётий тажрибам, одамлар сиймоси, табиати, қўшиқлар оҳанги, тарих мактаби, келажак туйғуси, севгим, юртим жамоли, отам хотираси, халқимнинг кечаги куни ва эртаси... булар менинг тиллаларим. Аммо менинг қўлим ҳам олтинмикан? Иқтидорим ва қобилиятим етармикин?

Қандай қилсам қўшиқларим сизга кафтдан учирилган қушдай етиб боради. Қандай қилсам, қўшиқларим қалбин-гизга ўз уйига киргандай кириб боради, кўнглингизни севги ва севинчга тўлдиради?

Ускуналаримни яна бир бор кўздан кечираман.

ДЕЙДИЛАРКИ, оти йўқ йигитнинг хотини талоқ бўлсин.

ЯНА ДЕЙДИЛАРКИ, отга урадиган эгари, савайдиган қамчиси бўлмаган йигитнинг ҳамхотини талоқ бўлсин.

ДЕЙДИЛАРКИ, бургутга хашак, эшакка гўшт берманг.

ДЕЙДИЛАРКИ, девори бақувват бўлмаса келишган иморатлар ҳам йиқилади.

ДЕЙДИЛАРКИ, товуқ тушида бургут бўлганмиш, – қоядан парвоз этаман деб қанотидан айрилибди.

Ирмоқча тушида дарё бўлганмиш, қумликка тошиб чиқибдию, ўша ернинг ўзида қуриб қолибди.

ТИЛ

Фақат йиғлар, фақат кулар чақалоқ,

Сабабин бировга айтолмас бироқ.

Аммо айтиб берар вақт келиб бир кун

Ўзи ким, дунёга келган не учун,

Бешикдаги ёзув.

Дунёда сўз бўлмаганда, у ҳозиргидай

баркамол бўлмас эди.

Дунё яралишидан юз йил аввал шоир туғилган.

Тилни билмай шеър ёзишга жазм қилган шоир

сузишни билмай дарёга тушган тентакка ўхшайди.

Баъзилар миясига фикр келгани учун эмас, тили қичигани учун гапиришади. Баъзи шоирлар кўнглида бирор ҳис туғилгани учун эмас, балки... ким билади, нима учун шеър ёзишади? Уларнинг шеъри тери қопга солинган пуч ёнғоқдай шақиллашдан бошқага ярамайди.

Бундай одамлар бош кўтариб атрофга қарамайди. Дунёда нима гаплар бўляпти, одамлар нима билан яшаяпти, олам қандай қўшиқларга, қандай оҳанг ва куйларга қулоқ тутяпти – бу билан уларнинг иши йўқ.

Одамзодга иккита кўз, иккита кулоқ, фақат битта тил берилган. Бир марта сўзламоқдан олдин икки марта кўрмоқ ва икки марта эшитмоқ керак.

Ўз ҳолича сўз йўқ. У ё қарғиш, ё олқиш, ё роҳат, ё азоб, ё гул, ё тупроқ, ё ҳақиқат, ё бўҳтон, ё нур, ё зулмат бўлади.

Халқимда азалдан бор шундай масал:

Сўз билан яралган, дейдилар дунё.

Бу сўз амр эдими ва ёки қасам,

Ёки лаънатмиди ёинки дуо?

Майли, дунё учун умримиз фидо,

Унинг кўксида-чи, сонсиз жароҳат.

Шундай бир сўз беринг, лаънатми, дуо,

Ё қасам. Дунёни қутқорсин фақат.

Менинг бир ошнам шундай дерди: айтадиган сўзимга ўзим хўжайинман. Сўзимда туриш, турмаслик ҳам ўзимнинг ишим. Балки ошнам учун бу гап кетар, лекин ёзувчи ўз сўзининг ҳақиқий эгаси бўлмоғи керак. Лаънатининг ҳам, қасамининг ҳам эгаси бўлмоғи керак. Ёзувчи бир иш устида икки марта қасамичмайди. Умуман, қасамхўрдан яхшилик чиқмайди.

Бу китобим гилам бўлса, мен уни авар тилининг рангин ипакларидан тўқийман,

китобим пўстин бўлса, мен уни она тилимнинг чайир ипи билан тикаман.

Қадимда авар тили жуда қашшоқ бўлиб, санокли сўзлардан иборат экан. Масалан, “ҳаёт”, “озодлик”, “мардлик”, “дўстлик”, “эзгулик” сингари тушунчалар битта сўз билан ифода қилинар экан. Майли, бошқалар менинг она тилимни камбағал десин, лекин мен айтмоқчи бўлган гапимни ўз тилимда айта оламан. Фикримни, ҳис-туйғуларимни ифода қилиш учун бошқа тилдан сўз қидирмай-ман.

Доғистонда лак деган кичик бир халқ бор. Лак тилида эллик мингга яқин одам гапиради. Аниғини айтиш қийин, чунки ҳали она тилини ўрганмаган гўдаклар ҳам, отасининг тилини унутган катталар ҳам бор.

Лаклар ўзи кичкина халқ бўлса ҳам уларни дунёнинг ҳамма бурчагида учратиш мумкин. Тошлоқ ернинг унумсизлиги уларнинг жаҳон бўйлаб саргардон бўлишига сабаб бўлган. Уларнинг ҳаммаси ажойиб ҳунарманд одамлар бўлган; бири косиб, бири заргар, бири мисгар, бир хиллари қўшиқ айтиб дунё кезиб юрган. Доғистонликларда бир гап бор: “Тарвуз сўйсанг, эҳтиёт бўлиб сўй, ичидан лак чиқиб қолмасин”, дейишади.

ДЕЙДИЛАРКИ, Москвадами, Ленинграддами, хуллас, катта шаҳарлардан бирида сайр қилиб юрган бир лак Доғистон кийимидаги одамга дуч келиб қолибди. Юртдошини учратганидан севиниб, икки оғиз гаплашмоқчи бўлибди-да, ҳалиги доғистонликнинг олдига келиб, лак тилида салом берибди, доғистонлик бош тебратиб тураверибди. Лак кўмиқча, татча, лазгича гапириб кўрибди. Лекин ҳамюрти бир оғиз сўзини ҳам тушунмабди. Охири русчага кўчишибди. Маълум бўлишича, ҳалиги доғистонлик авар экан. Авар лакни сўкиб кетибди:

– Аварчани билмасанг, қанақа доғистонлик бўлдинг? Сен доғистонлик эмас, бефаҳм туя экансан.

Мен бу баҳсда ўз элатимни ёқламайман. Бечора лакни бунчалик хафа қилиш ноўрин. Негаки, доғистонликларнинг ҳаммаси аварчани билиши шарт эмас. Муҳими – ўз она тилини билсин. Лак ҳам ўз тилини билган. Бунинг устига яна бир-икки доғистон тилларида ҳам гапирган. Ваҳоланки, авар у тилларнинг бирортасига ҳам тушунмаган.

АБУТОЛИБ Москвада меҳмон бўлиб турган вақти экан. Бир куни кўчада ниманидир сўрамоқчи бўлиб бир йўловчини тўхтатибди. Ҳарқалай, чайқов бозорини суриштирмоқчи бўлгандир. Абутолиб тўхтатган ҳалиги одам инглиз экан. Москва кўчаларида чет эллик оз дейсизми.

Инглиз Абутолибнинг сўзига тушунмай, олдин инглизча, кейин французча, кейин испанча, кейин немисча қилиб нима демоқчилигини сўрабди.

Абутолиб ҳам унга аввал русча, кейин лакча, кейин аварча, кейин лазгича, кейин дарғинча, кейин қўмиқча қилиб тушунтирмоқчи бўлибди.

Хуллас, иккаласи ҳам бир-бирини тушунмай хайрлаши-шибди. Бу воқеани эшитиб, инглизча тўртта сўзни биладиган ўта маданиятли бир ўрток Абутолибга таъна қилиб шундай дебди:

- Мана кўрдингми, Абутолиб, бироз маданийроқ бўлганингда инглиз билан гаплаша олган бўлардинг.

- Тўғри, - дебди Абутолиб - лекин инглиз маданиятли бўлса нега мен гапирган шунча тилдан биттасини ҳам тушунмади?

Тилларни осмондаги юлдузларга ўхшатаман. Бу юлдузларнинг ҳаммаси кўшилиб баҳайбат бир юлдуз бўлишини сира истамасдим. Осмонга битта қуёш, битта ой етади. Юлдузлар ўз жилваси билан гўзал. Ҳар бир инсоннинг ўз юлдузи бўлсин.

Менинг юлдузим - ўз она тилим, авар тили. Мен уни севаман. Кичкина тоғда ҳам катта олтин кони бўлади, дей-диган геологларга ишонаман.

Тоғлик хотинлар бир бирини жуда қаттиқ қарғаганда:

Илойим болаларинг она тилидан жудо бўлсин, - дейишади.

ҚАРҒИШ ТЎҒРИСИДА. “Тоғ қизи” деган достонимни ёзаётган кезларим эди. Достонда бир хотиннинг қарғишини ишлатадиган ўрни келиб қолди. Бир-иккитаси менга узоқ бир овулда яшайдиган хотиннинг дарагини айтишди. “Бу атрофда унга етказиб

қарғайдиган хотин зоти йўқ, – дейишди. – Ҳар қанча қарғиш керак бўлса ўшандан ёзиб оласан”.

Бордим. Баҳор пайти эди. Ҳаммаёқ кўкаламзор, табиатда ажойиб беғуборлик. Бундай пайтда қарғиш эмас, фақат ширин сўз эшитгинг келади. Ҳалиги хотиннинг уйини топиб кирдим. Мақсадимни айтдим, “Зўр қарғиш топиб беринг”, дедим.

– Тилгинанг кесилсин сани! Дунёдан яхши кўрганингни номини билмай ўт! Одам боласи гапингга тушунмасин! Узоқдан келганда юртига саломсиз киргур! Тишларинг тўкилиб оғзингга шамол кириб ҳуштак чиқсин!.. Шағалвачча, дунёда кулгу кўрмагур! Мен қандай қилиб хурсанд бўлмасам куламану, уйимдан ўлик чиқмаса йиғлайман? Мени ҳеч ким хафа қилмаса бекордан бекорга нега қарғар эканман? Сенга қарғиш керак бўлса жаҳлим чиққанда кел. Тур, йўқол, кўзимга кўринма!

Раҳмат опагон, – дедиму туриб жўнадим.

Йўлда келар эканман ўзимча ўйлардим: “Бу хотин агар жаҳли чиқмаганда шунақа қарғаса, жаҳли чиққанда унга йўлиқшдан худо ўзи асрасин”

Ўйлайманки, вақт келиб бирорта фольклорчи тоғлик хотинларнинг қарғишини тўплаб китоб қилар. Ана ўшанда тоғлик хотинларнинг зукколиги, топағонлиги, ўткирлиги яққол кўринади-қўяди. Тилимизнинг бойлиги ҳам юзага чиқади.

Ҳар овулнинг ўз қарғиши бор. Ҳеч ким тоғликнинг қарғишига йўлиқмасин. Битта қарғиш қўл-оёғингизга кишан солиб тупроққа ташласа, бошқаси тупроқдан олиб тобутга солади. Учинчиси кўзингизнинг астар-пахтасини ағдаради, тўртинчиси кўзингизни иритиб ош еб турган косангизга оқизади. Кўз устида айтиладиган қарғиш қарғишларнинг энг даҳшатлиси ҳисобланади. Лекин ундан ҳам зўрроқ қарғиш бор. Бир овулда хотиннинг қарғишиб турганини кўрганман.

– Илойим болаларинг тил ўргатадиганидан жудо бўлсин!

– Илойим болаларинг тил ўрганадиганидан жудо бўлсин!

Мана шунақа ваҳимали қарғишлар ҳам бўлади.

ЁН ДАФТАРДАН. Парижда доғистонлик рассомни учратиб қолдим. Бу одам инқилобдан кейин кўп ўтмай Италияга кетиб қолган, ўша ерда итальян қизга уйланиб қолиб кетган экан... Тоғлиқ юртнинг урф-одатларига ўрганган рассом бегона ерга кўника олмабди. Жаҳон кезиш бошланибди. Лекин қайга бормасин она юрт соғинчи уни тарк этмабди. Мен бу соғинчининг ифодасини кўрмоқчи бўлдим ва чизган суратларини сўрадим.

Битта сурат “Она юрт соғинчи” деб аталган экан. Унда авар либосидаги итальян қизи кумуш кўза кўтариб чашма ёнида турибди. Кўзада донғи кетган гоцатлин усталарининг нақшлари. Тоғ ёнбағрида танҳо кулба қўққайиб турибди. Тоғ чўққиларини туман чулғаган. Кулба тасвирида ҳам, туманли чўққилар тасвирида ҳам аллақандай мунг ва ҳасрат бор.

– Туман – тоғларнинг кўз ёши, – деди менга рассом. – Тоғ ёнбағрига туман тушганда қоялардан тиниқ томчилар оқади. Туман менинг ўзим.

Бошқа суратда тиканак устига қўнган қуш тасвир этилган. Қуш сайраб турибди. Нарироқдаги кулба дарчасида тоғ қизи ғамгин ўйга чўмган. Суратга маҳлиё бўлиб қолганимни кўрган рассом менга тасвирнинг маънисини тушунтирди:

– Бу қадимий авар афсонасидан олинган.

– Қандай афсона?

– Кунлардан бир кун сайёд бир қушни ушлаб олиб, қафасга солибди. Тутқун қуш қафасда ётиб эртаю кеч “ватан, ватан, ватан”, деяверибди. Сайёд ўйлабди. Мен-ку бу қушни олтин қафасга солдим. Дони, суви доим муҳайё. Шунда ҳам “ватан, ватан” дейди. Демак, бунинг ватани дунёда тенгсиз бир ажойиб гулшан бўлса керак. Кел, қўйиб юборайчи, қаёққа учаркин. Мен ҳам ўша ажойиб гулшанни бир кўрай. Шу хаёл билан сайёд олтин қафасни очиб қушни қўйиб юборибди. Қуш бўлса, парр этиб учибди-ю, ўн қадамча наридаги тиканзорга қўнибди. Сайёд бориб қараса қушнинг уяси ўша тиканлар орасида экан. Мен ҳам, – деб гапни тамомлади рассом, – мана шу қафасдан ўз ватанимга интизор тикиламан.

– Юртингизга қайтсангиз бўлмайдимми?

- Вақт ўтган. Мен бир замонлар ўз юртимдан қайноқ юрак билан чиқиб кетган эдим. Энди унга куруқ суяк билан қайтиб боришим - номус.

Париждан қайтгач, рассомнинг уйини топдим. Қарангки, унинг онаси ҳали барҳаёт экан. Қариндош-уруғлари тўпланиб менинг ҳикоямни ғамгин бош эгиб эшитишди. Улар ватангадо ўғилнинг гуноҳини кечгандай эдилар. Қаерда бўлса ҳам тирик эканидан хурсанд эдилар. Тўсатдан онаси сўраб қолди.

- Сизлар аварча гаплашдингларми?

- Йўқ. Биз таржимон орқали гаплашдик. Мен русча, ўғлинг французча гапирди.

Она қора рўмол билан юзини бекитди. Одатда оналар ўғлининг ўлганини эшитганда шундай қилишади. Ташқарида ёмғир шивалаб ёғарди. Биз Аваристонда ўтирибмиз. Балки дунёнинг у бурчида, Париж деган жойда Доғистоннинг ватангадо фарзанди ҳам ёмғирнинг шивалашига қулоқ солиб ўтиргандир. Узоқ сукутдан кейин она шундай деди.

- Сен янглишибсан, Расул, менинг ўғлим ўлиб кетган. Сен кўрган менинг болам эмас. Менинг ўғлим онаси ўргатган тилни унутмас эди.

ХОТИРА. Бир вақтлар мен авар театрида ишлар эдим. Биз саҳна ускуналари, кийим, совут-қалқонга ўхшаган нарсаларни эшакларга ортиб, эшаклардан қолганини елкага ортиб, овулма-овул томоша кўрсатиб юрар эдик. Театрда ишлаган ўша пайтларим ҳеч эсимдан чиқмайди.

Баъзи томошаларда менга кичкина роллар ҳам тегар эди, лекин асосий вазифам суфлёрлик эди. Менга бу вазифа ёқар эди. Негаки, мен артистларнинг ҳамма ҳаракатини, қилиғи, имо-ишорасини иккинчи даражали нарса деб ҳисоблардим. Мен учун ясама соқоллару, савлат кийимлар, театр анжомларининг ҳаммаси иккинчи даражали эди. Фақат бир нарсани асосий деб ҳисоблардим. Бу ҳам бўлса - сўз. Артистлар сўзни тўғри ишлатиши, ташлаб кетмаслиги, ямламаслиги учун жон-жаҳдим билан уринардим. Агар бирор артист сўзни нотўғри ишлатса, ё ташлаб кетса, мен туйнукдан бош чиқариб ҳалиги сўзни бутун зал эшитадиган қилиб баралла такрорлардим.

Сўзни энг муҳим омил деб ҳисоблардим. Чунки сўз кийим ва жиҳозларсиз ўзи яшаши мумкин. Халқ уни шундай ҳам қабул қилади.

Бир воқеа эсимдан чиқмайди. Биз авар халқининг узоқ ўтмиши тўғрисидаги “Тоғликлар” деган спектаклни кўрсатаётган эдик. Мен одатдагича, суфлёр эдим. Спектаклда пьеса қаҳрамони хун тўлашдан қочиб, тоғларда юрган Айғози севган қизи билан учрашгани кечаси овулга келади. Қиз тезроқ кетгин, ушлаб олишса ўлдиришади, дейди. Айғози эса севгилисининг устига буркасини ташлаб кўйиб, унга ўз севгиси, изтироблари ҳақида гапиради.

Шу пайт кутилмаган ҳодиса юз берди. Саҳнага Айғози ролини ўйнаётган Магаевнинг хотини югуриб чиқдию эрига ташланиб қолди. “Мен уйда болангни боқиб ўтирсаму, сен бу ерда ўйнашингни қучоқлаб ўтирсанг”, деб бир-икки мушт ҳамуриб қолди. Магаев бир амаллаб хотинини саҳна орқасига олиб чиқиб кетди. Жонон саҳнада ёлғиз қолди. Магаев ҳадеганда қайтавермади. Қарасам томоша бузиладиган. Шартта туриб туйнуқдан чиқдим-да, жононга Айғози айтадиган гапларни айтдим.

Билмадим, томошабинларга ёқдим, ёқмадим, лекин мен қилган ишимдан ўзим хурсанд бўлдим. Менда на Айғозининг кийими, на грими бор эди. Лекин муҳими – халқ у айтадиган сўзларни эшитди. Мен шунга хурсанд эдим.

Ўша театрда ишлаб юрган пайтимда биринчи марта жуда баланд тоғ устида жойлашган машҳур Гуниб овулига борган эдим. Шоир шоирнинг қўноғи деганларидек, гуниблик бир шоирнинг уйига тушдим. Гастролимиз тугагунча ўшаникида ётиб юрдим.

Уй эгалари мени жуда яхши кутишди. Айниқса шоирнинг онаси жуда меҳрибон ва олижаноб аёл экан.

Хайрлашар эканман, миннатдорлик билдиришга сўз тополмас эдим. Онаси билан хайрлашаётганимда уйда ҳеч ким йўқ эди. Ўғли ҳақида икки оғиз яхши гап айтиб уни хурсанд қилмоқчи бўлдим. Гуниблик шоирнинг шеърлари менга унча ёқмаса ҳам онасининг кўнгли учун ўғлингиз илғор шоирлардан, ҳозиржавоб, деб мақтай бошладим.

– У балки илғордир – деди менинг сўзимни бўлиб она, – лекин унда истеъдод йўқ.

Балки у ҳозиржавоб шоирдир, лекин мен унинг шеърларини ўқисам зерикаман. Мен-ку унинг эндигина тили чиқаётган пайтда айтган сўзларини соатлаб зерикмай эшитардим. Энди бўлса, ёзган шеърини ўқишга сабрим чидамайди. Халқда бир гап бор. Хотин кишининг ақли этагининг учида бўлади, ўтирган пайтда ўзи билан бўладию, ўрнидан тургани ҳамон тўкилиб қолади, дейдилар. Шунга ўхшаб ўғлимҳамдаврада ўтирганда, овқат устида туппа-тузук гапларни гапирадию, ўрнидан туриб иш курсисига ўтиргунча ҳамма яхши гаплари тўкилиб қолади.

Ҳар гал бу ҳодисани эслаганимда, она тилимдан жудо қилма, деб худодан сўрайман. Мен шундай ёзайки, менинг шеърларим ҳар бир она учун, ҳар бир тоғлик учун, ҳар бир инсон учун равшан ва юрагига яқин бўлсин. Мен диккатпазлик эмас, қувонч тарқатсам дейман. Агар мен тилни бузсам, ёзганларим курук, совуқ, зерикарли бўлса, мен учун бундан даҳшатли нарса йўқ.

Баъзан овулимизнинг қариялари мачит ёнида тўпланиб, жамоатга доир масалаларни муҳокама қилар эдилар. Бу йиғинни годскан дейишади. Мен у пайтда бола эдим. Йиғилганларга отамнинг шеърларини ўқиб бериб юрардим. Ўзим ёш бўлсам ҳам шеърни жуда берилиб, куч билан (ҳатто ортиқча кучаниб) ўқир эдим. Ўзимга ёқиб қолган баъзи сўз ёки товушларни алоҳида ажратиб қаттиқ талаффуз қилар эдим. Масалан, отамнинг “Цадада бўри овлаш” деган шеърини ўқиганимда “баць”, “цьада” сўзлардаги “ць” товушини жуда қаттиқ, куч билан, титроқ оҳангда айтар эдим.

Отам ҳар сафар менга танбеҳ берарди: – Сўз ёнғоқ эмаски, тишингда қарсиллатиб чақсанг. Ёки саримсоқ эмаски, ўғирда туйсанг. Ё бўлмаса, сўз тошлоқ ер эмаски, омочни бор кучинг билан босиб ҳайдасанг.

Сўзни кучанмасдан талаффуз қил, оғзингдан чиққан сўз тарақа-туруқ қилмасин.

Мен шеърни бошқатдан ўқир эдим. Барибир, ўзим ўргангандай чиқар эди. Бир кун отам менга ўргатолмай хуноб бўлиб кетдию, томда турган онамга бақирди:

– Ҳеч бўлмаса сен ўргатсанг-чи!

Онам ҳалиги сўзларни отам истагандай қилиб такрорлади.

- Эшитдингми? Энди сен қайтар-чи! Мен яна тўғрилаб айтолмадим.

- Бор-е, - деди отам жаҳли чиқиб. Битта жалатуриликни-ку сўзни бузгани учун калтаклаган эдим. Энди ўзимнинг ўғлим сўзни бузса нима қиламан?

ОТАМНИНГ ЖАЛАТУРИЛИКНИ УРГАНИ ТЎҒРИСИДА. Баҳор фасли. Бозор куни экан. Баҳорда, маълумки, ўтган ёзнинг меваси тамом бўлган, янгиси ҳали чикмаган, шунинг учун ҳамма нарса қиммат бўлади. Ҳатто кўза ҳам, гўё у ҳам ердан чиқадигандай...

Отам ҳали ёш вақти экан. Бозорга тушадиган бўлибди. Кетаётганда қўшниси унга йигирма тийин бериб, шунга битта супурги олакел, дебди.

- Агар арзонга олсанг, қайтими ўзингники, - дебди яна ёш Ҳамзатга қўшни.

Ҳамзат бозорга келиб супургичини топибди ва савдолаша бошлабди. Шарқ бозорларининг ҳаммасида ҳам сотувчи оғзига сиққанини айтади, харидор тилига келганини сўрайди. Сотувчи беш сўмлик нарсани беш юз сўм дейиши, харидор беш тийин сўраши мумкин.

Отам энг яхши, энг қаттиқ супургини танлабди:

- Сотасанми?

- Бўлмаса нима қилиб турибман?

- Неча пул?

- Икки танга.

- Супурги от эмаски, икки танга сўрасанг. Бўлишини айт.

- Икки танга.

- Ҳазиллашма. Ростини қанча?

- Икки танга.
- Бир танга бераман.
- Икки танга.
- Бор пулим бир танга эди-да.
- Супурги икки танга.
- Ростини айтяпман, бошқа пулим йўқ.
- Топганингда келасан. Ками йўқ.

Отам супургини ололмаслигига кўзи етиб, бозор айлангани кетибди. Нарироққа борса одамлар тўпланиб туришганмиш. Қараса Маҳмуд қўшиқ айтаётган экан.

Отам даврага қўшилиб шоир қўшиғини тинглай бошлабди, Маҳмуд гоҳ пандур чалар, гоҳ торларга қўлини қўйиб қўшиқ айтар экан. Тиқ этган товуш йўқ. Ҳамманинг қулоғи қўшиқда. Пашша учса эшитиладиган жимлик. Ҳатто секингина йўталган болани ҳам отаси даврадан ҳайдаб турибди. Шундай жимликда битта жалатурунлик ёнидаги одамга алланималарни гапира бошлади (у ёнидаги одамга қўшиқнинг мазмунини тушунтираётган экан). Бу қўшиқ эшитаётганларнинг ғашини келтирибди.

Жалатурунликнинг бу ишидан ёш Ҳамзатнинг жаҳли чиқиб, бир-икки енгидан тортиб қўйибди. Жалатурунлик тинчимабди. Жимбўл деса ҳамқулоқ солмабди. Отамғазабга келибди. Ёнига қараса ҳалиги супургичи ҳам келиб қўшиқ эшитиб турган экан. Югуриб бориб узун супургини олибди-да, жалатурунликнинг бошига солиб қолибди.

Жалатурунлик дўқ қилган экан, отамсупурги билан яна бир-икки тушуриб қувиб юборибди. Шундан кейин супургини қайтариб бериш учун сотувчининг ёнига келибди. Супургичи олмабди:

- Олақол, супурги сеники.

- Олардиму пулим етмайди-да, фақат йигирма тийиним бор.

- Текинга бердим сенга. Сенинг қилган бу ишинг менинг ҳамма молимдан ҳам қиммат.

Қўшиқнинг белига тепадиган жалатуриликларнинг уруғи жуда кўпайган. Лекин уларни дўппослайдиган супургию, бу супургини ишлатадиган мард йўқ.

Чиройли айтилган ўткир гапни тоғликлар “Битта отга арзийдиган гап” дейишади.

ЁН ДАФТАРДАН. Машхур полвон, тўрт марта жаҳон чемпиони Али Алиев Маҳачқалада менга қўшни. У бир куни Истамбулда донғи кетган турк полвони билан беллашиб қолибди. Турк ҳақиқатан ҳам кучли, эпчил курашчи экан. Лекин Али Алиев маҳорат билан уни енгибди. Бир бойлам арқондай олиб улоқтирибди. Турк ўрнидан турар экан, аварчалаб сўкинибди. Али Алиев туркнинг оғзидан ўз она тилида айтилган сўзни эшитиб ҳайрон бўлибди. “Сўкинишнинг нима кераги бор қариндош, бу кураш-да”, дебди унга Али Алиев. Турк ҳайрон бўлганидан қотиб қолибди.

Ҳозиргина бир-бирлари билан олишиб турган икки полвоннинг қучоқлашиб кетганини кўрган судья ва томоша-бинларнинг ҳайронлигини қўяверасиз.

Кейин маълум бўлишича, бу турк Шомил асир тушгандан кейин Туркияга кўчиб кетган авар оиласидан экан. Полвонлар шу-шу бир-бири билан дўст.

ОТАМНИНГ ХОТИРАЛАРИДАН. 1939 йилда отам орден олгани Москвага борган эди. Ўша вақтда бу жуда катта воқеа ҳисобланарди. Отам Москвадан кўкрагига орден тақиб қайтиб келгандан кейин жамоа (овулнинг уму-мий йиғини) тўпланиб, отамдан Москва тўғрисида, Кремль, Михаил Иванович Калинин тўғрисида, умуман Москвада кўрган-кечирганлари тўғрисида гапириб беришни сўради.

Отам бир бошдан ҳамма хотираларини гапириб келиб, охирида шундай деди:

- Ҳаммасидан муҳими Михаил Иванович Калинин менинг исмимни русча эмас, аварча талаффуз қилди. У мени Гамзат Цадаса эмас, Цьадаса Ҳамзат деди.

Овул қариялари ҳам ажабланиб, ҳам қувониб ўтиришарди.

- Кўрдингларми, - деди отам, - сиз буни мендан эшитиб шунча хурсанд бўляпсиз. Мен ўзим Калининдан эшитган вақтимдаги ҳаяжонимни тасаввур қилинг. Ростини айтсам, орден олганимга ҳам бунчалик хурсанд бўлмаган эдим.

Отамнинг ҳаяжонини мен тасаввур қиламан.

Бундан бир неча йил авал Совет ёзувчилари делегацияси билан Польшага бордим. Меҳмонхонада ётсам, биров эшикни тиқиллатди. Очдим. Нотаниш бир одам соф авар тилида сўради:

- Ҳамзатил Расул шу ерда турадимми? Хурсандликдан ўзимни йўқотиб қўйибман:

- Уйинг куймагур, авар экансан-ку, Краковда нима қилиб юрибсан?

Қўймасдан хонага бошлаб кирдим. Кечгача ва кечаси билан отамлашдик.

Лекин меҳмоним авар эмас экан. У Доғистон тиллари ва адабиёти билан шуғулланувчи поляк олими экан. Авар сўзини у биринчи марта концлагерда икки маҳбус авардан эшитган экан. Бу тил унга жуда ёқиб қолибди. Тилдан ҳам авар йигитларининг ўзи кўпроқ маъқул бўлибди. Шундай қилиб, поляк бизнинг тилни ўргана бошлабди. Ҳалиги аварлардан биттаси ўлиб, иккинчиси Совет Армияси томонидан озод қилинган экан.

Биз поляк билан фақат аварча гаплашдик. Мен учун бу жуда ғалати, ғайритабиий бўлиб туюлар эди. Суҳбат сўнгида мен олимни Доғистонга таклиф қилдим.

Иккаламиз ҳам ўшақуни авар тилида сўзлашдик. Лекин менинг гапим билан унинг гапи ўртасида осмон билан ерча фарқ бор эди. У олимга хос, жуда тоза, жуда тўғри, балки ҳаддан ташқари тўғри гапирарди. Гапнинг маънисидан ҳам кўпроқ сарфу наҳвини, жумла қурилишини ўйлар эди. Шунинг учун гаплари қуруқ, ҳиссиз чиқар эди.

Мен шундай китоб ёзмоқчиманки, бунда тил сарфу наҳвга эмас, сарфу наҳв тилга бўйсунсин.

БОШҚАЧА ҚИЛИБ АЙТГАНДА. сарфу наҳвни пиёда кетаётган йўловчига, адабиётни эса отлик йўловчига ўхшатаман. Пиёда отликқа илиниб, “мени ҳам мингаштириб ол”,

дейди. Отлиқнинг пиёдага раҳми келиб мингаштириб олади. Лекин нарироққа бориб мингашган йўловчи отлиқни от устидан итариб тушира бошлайди, от ҳам, от устидаги мол ҳам меники деб даъво қила бошлайди.

Азиз она тилим! Сен менинг хазинамсан, бойлигимсан. Қора кунга асраган эҳтиёт мулкимсан. Сен мени ҳар қандай дарддан халос қилувчи шифобахш малҳамсан. Инсонда шоир қалби бўлсаю, ўзи соқов бўлса, бундай инсоннинг дунёга келмагани маъқул. Менинг қалбим қўшиққа тўла, бахтимга овозим ҳам бор. Менинг овозим сенсан, азиз авар тилим! Сен мени гўдакдек қўлимдан етаклаб, кичкина овулимдан катта дунёга олиб чиқдинг ва мен дунёга ўз она халқим, қадрдон ўлкам ҳақида барала куйладим. Сен мени улуғ рус тилига яқин килдинг. Бу тил мени иккинчи қўлимдан етаклаб жаҳон эллари бўйлаб кездирди. Мен бу улуғ тилдан доимо миннатдорман. У менга худди ўша сут берган энагамдай азиз. Лекин ҳеч қачон унутмайманки, менинг ўз онам бор.

НЕГАКИ, ўчоққа ўт ёқиш учун қўшнидан гугурт сўраш мумкин. Лекин юрак ўтини ёндириш учун дўстлардан олов олиб бўлмайди.

Одамларнинг тили ҳар хил бўлиши мумкин. Лекин тили бор бўлсин. Менинг баъзи дўстларим ўз овуллари ташлаб катта шаҳарларга кўчиб кетишган. Бунинг зарари йўқ, негаки, қуш ҳам инида фақат қаноти чиққунча ўтиради. Лекин катта шаҳарларда турадиган баъзи дўстларимнинг бошқа тилда асар ёзганига нима дейин?

Бошқа тилда ёзиб қойил қилишса-ку майли, лекин улар ёзган тил на аварчага ўхшайди, на русчага. Улар ёзган асар бетартиб кесилган ўрмонга ўхшайди.

Баъзиларга ўз она тили қашшоқ туюлиб, бойроқ, каттароқ тил излаб чиқиб кетишади. Лекин уларнинг кўпчилиги эртақдаги эчкига ўхшаб қолишади. Эчки бўриникига ўхшаган думни орзу қилибдию дум ўстиргани ўрмонга кетибди, натижада шўрлик шохидан ҳам айрилиб қолибди.

ЁКИ, улар ғозга ўхшайдилар. Ғоз сузишни билади, лекин балиқдай эмас, учишни билади, лекин қушдай эмас, ҳаттоки бироз сайрайди ҳам, лекин булбулдай эмас. Ҳаммасидан ҳам оз-оз бор, лекин ҳеч қайсисини қойил қилолмайди.

- Ишлар қалай? – дедим бир куни Абутолибга.

- Ўртача. Бўридек ҳам эмас, қуёндек ҳам. Ишқилиб қимирлаб турибмиз, – деди Абутолиб ва бир нафасдан кейин қўшиб қўйди. – Ёзувчи учун энг ёмон аҳвол ўртачаси бўлади. У ё қуён ушлаган бўридай, ё бўлмаса бўрининг панжасидан қочиб қолган қуёндай бўлиши керак.

ЁН ДАФТАРДАН. Бир куни қўшни овулнинг ёш-яланглари отамнинг олдига келиб, битта ашуланини роса дўппосладик, деб қолишди.

- Нима гуноҳ қилди? – деб сўради отам.

- У қўшиқни бузиб айтди. Қўшиқ ўртасида тўхтаб, йўталиб атайин сўзларни бузиб, гоҳ бўридай увлаб, гоҳ итдай акиллаб ашулани расво қилди. Шунинг учун биз уни дўппосладик.

- Нима билан урдинглар?

- Биров камар билан, биров мушт билан.

- Қамчи билан ҳам савалаш керак эди. Айтинглар-чи, қаерига урдинглар?

- Қон чиқмас жойларига солдик. Бўйнига ҳам бир-икки мушт тушди.

- Асосий айбдор ери қолибди. Калласига ҳамтушириш керак эди.

ХОТИРА. Ёдимга яна бир ҳикоят келиб қолди. Келинг, шуни ҳам айтиб берай. Маҳачқалада бир авар қўшиқчиси бор. Отини айтмайман, ўқиса ўзи тушунар. У кўпинча отамнинг олдига келиб, янги тўқиган куйларини чалиб берар ва шу куйга сўз ёзиб беришни илтимос қиларди. Отам рози бўлар, натижада қўшиқ дунёга келарди.

Бир куни чой ичиб ўтирсак радиодан: ҳозир машҳур қўшиқчи Ҳамзат Цадаса сўзига басталаган қўшиғини айтади, деб қолди. Ҳаммамиз радио атрофига тўпланиб эшита бошладик. Отамҳамяқинроқ келиб ўтирди. Лекин биз эшитиб жуда ҳайрон бўлдик. Қўшиқнинг сўзларини сира англаб бўлмас эди. Қўшиқчи баъзи сўзларнинг ярмини

ютиб, баъзи сўзларни бутунлай ташлаб айтар эди. Унинг қўшиқ айтиши худди хўрознинг дон титишига ўхшарди.

Отам қўшиқчидан нега шундай қилдинг, деб сўраса у жавоб берибди:

- Мен қўшиқнинг сўзларини ҳеч ким тушунмасин деб атайлаб шундай қиламан. Бошқа қўшиқчилар сўзни ёдлаб олишса дарров илиб кетишади.

Кўп ўтмай отам дўстларини чақириб меҳмондорчилик қилди. Меҳмонлар ичида ҳалиги қўшиқчи ҳам бор эди. Зиёфат охирида отам деворга осифлиқ турган қўмизни олди. Қўмизнинг битта тори узук, бошқа тори ҳам жуда бўш тортилган эди. Отам шу битта торда ҳалиги қўшиқчи тўқиган куйни чалиб, қўшиқ айтиб берди. У сўзларни жуда равшан, аниқ қилиб айтар, лекин куйни сира тушуниб бўлмас эди. Қўшиқчи чидолмади. Жаҳли чиқиб кетди. Мен тўқиган куйни бунақа қўмизда чалиб бўладими, деб фиғон бўлиб колди.

- Мен атайлаб шундай қиялман, - деди отам. - Сен тўқиган куйни бошқалар илғаб олса илиб кетиши мумкин. Сен менинг сўзимни қандай эҳтиёт қилган бўлсанг, мен ҳам сенинг куйингни шундай эҳтиёт қиламан-да.

Доғистонлик ёзувчилар ўнта тилда асар ёзиб, тўққизта тилда нашр этишади. Ўнинчи тилда ёзадиганлар нима қилишади? Бу қандай тил бўлди? - деб сўрарсиз.

Ўнинчи тилда асар ёзувчилар ўз она тилини унутган, аммо бошқа халқнинг тилини ҳали ўрганмаган ёзувчилар. Улар аросатда қолган ёзувчилар.

Маили, бошқа тилда ёз, лекин, уни ўз тилингдан яхши билсанг ёз, ўз тилингда ёз, лекин уни бошқа ҳамма тиллардан яхши билсанг ёз, қайси тилда ёзсанг, маили, ёз, лекин зинҳор ўнинчи тилда ёзма.

Ҳа, мен ўнинчи тилнинг душманман. Тил минг йиллик кўҳна тарихга эга бўлиши керак. Шўндагина у ҳақиқий адабиёт яратишга қодир бўлади.

Тил албатта ўзгаради, бойийди. Мен бунга қарши эмасман. Ахир дарахтлар ҳамҳар йили япроқларини тўкиб туради. Янги либосда у яна ҳам гўзал, яна ҳам навқирон

бўлади, ажойиб мевалар беради.

Мана сизга менинг қўшиқларим, менинг китобларим. Мен уларни сизга кичкинагина, аммо кўҳна авар тили дарахтида битган мевалар, деб тақдим қиламан.

ОНА ТИЛИМ

Ажабо! Туш деган жуда қизиқ-да,

Ўлиб қолганмишман тушда ногихон

Кўксимда қўрғошин, қуёш тиғида

Тоғлар орасида ётибман бежон,

Узоқда шарқираб сойлар оқмоқда.

Борлиқда бир ажиб дилбарлик ҳоким.

Мен эсам ўйламайман ётиб тупроқда,

Мана шу тупроққа қўшилар хоким.

Мен ўлиб ётибман, кимсасиз, унут.

Ҳеч кимса қайғурмас ва чекмас ёҳу.

Фақат чўққиларда қурқурар бургут,

Фақат водийларда инграйди оху.

Навқирон ёшимда бўлдим-ку адо,

Оташ кўкрагимни ўйди, ахир, ўқ.

На онам, на ёрим бермайди садо,

Дўст тугул ҳаттоки йиғичи ҳам йўқ.

Фиғон отилади жонсиз бағримдан,

(Гўё фиғон бордек мурда дилида)

Шу пайт икки киши ўтди наридан

Қувноқ суҳбат қуриб авар тилида.

Мен-ку бу дунёдан кўз юмдим мангу,

Улар кулиб-кулиб сўзлашар борин.

Қандайдир Ҳасаннинг турфа ишию,

Қандайдир Алининг шўх кирдикорин.

Авар сўзин тинглаб кирди менга жон,

Оҳиста тирилдим ва шунда билдим:

Мени тузатолмас ҳеч дори-дармон,

Жонимга масиҳдир шу она тилим.

Майли, ким қай тилдан шавқу завқ олса,

Менинг ўз тилимга минг жоним фидо.

Эрта она тилим агар йўқолса,

Мен бугун ўлишга бўлурман ризо,

Майли, қашшоқ бўлсин, майли беҳашам,

Лекин менинг учун азиз ва суюк.

Жаҳон минбаридан янграмаса ҳам

Она тилим менга муқаддас, буюк.

Оташин Маҳмуднинг ёниқ шеърини

Наҳот таржимада ўқир авлодим!

Наҳот мен аварнинг сўнгги шоири,

Шуми эди менинг эзгу муродим?!

Севаман ҳаётни, дунё кўркини,
Муҳаббатим чексиз барча эл учун,
Ҳаммасидан азиз Совет юртини
Аварча куйладим етганча кучим.

Узоқ Сахалиндан Болтиққача то
Қалбимда кўраман ҳур Ватанимни.
Ҳар қайда қилайин унга жон фидо,
Лекин ўз юртимга қўйинг танимни.

Юртдошларим туриб қабрим олдида,
Кўрсатсин аварнинг шоири шул, деб,
Элим ёдга олсин она тилида
Ҳамзат Цадасанинг ўғли Расул деб.

ЁН ДАФТАРДАН. Бир тоғлик йигит рус қизини севиб қолибди. Лекин ота-онаси, ўғлимизни ўрисга уйлантирмаймиз, деб туриб олишибди. Қиз авар йигитини ҳақиқатан қаттиқ севар экан. Бир куни у йигитга авар тилида хат ёзибди. Йигит дарҳол хатни ота-онасига кўрсатибди. Ҳайратда қолган ота-она шу заҳотиёқ рус қизини келин

қилишга рози бўлган экан.

ЁН ДАФТАРДАН. Ёзувчининг тил бойлиги деҳқоннинг ҳосил бойлигига ўхшайди. Бошоқларнинг сонун саноғи йўқ. Бошоқларда дон ҳам беҳисоб. Лекин деҳқон қўл қовуштириб ўтирса дон ўзи хирмон бўлмайди. Ўриш керак, янчиш керак, сопириш керак. Шундан кейин дон тегирмонга тушиб ун бўлади, ун қорилиб хамир бўлади, хамир зувала-зувала нон бўлади. Лекин нон ҳар қанча зарур бўлмасин доннинг ҳаммаси тегирмонга бормайди. Энг сараси уруғликқа туради.

ШУНДАЙ ГАП БОР. Болалар ўйнашиб дарахтни кесибдилару зағизғоннинг ини бузилибди.

- Дарахт, сени нега кесдилар?
- Тилим йўқлиги учун.
- Ҳакка, нега инингни буздилар?
- Чурқирайверганим учун.

ШУНДАЙ ГАП БОР. Сўз ёмғирга ўхшайди: бир мартаси – роҳат, икки мартаси дуруст, уч мартаси – чидаса бўладиган, тўрт мартаси – офат, бало.

МАВЗУ

Эшикни тепма – калитини топсанг, ўзи очилади.

Эшикдаги ёзув.

“Менга мавзу беринг” дема,

“Менга кўз беринг” деб айт.

Ёш ёзувчига маслаҳат.

“Хурматли ўртоқлар, ёзувчиликка ҳавасим жуда зўр. Лекин нима ҳақида ёзишимни билмай турибман. Менга би-рорта керакли, замонавий мавзунини айтиш, яхши бир китоб ёзмоқчиман”.

Кўпинча Ёзувчилар союзига, журнал ва газета редакцияларига, шахсан ёзувчиларга ёшлардан шунга ўхшаш хатлар келади. Бунақа хатларни отам ҳам олиб турарди. Баъзан мен ҳам оламан. Отам шундай хатларни олганда бош чайқаб дерди:

- Йигитчанинг уйланиши бору кимга уйланишни билмай турганга ўхшайди. Кўз остига олгани йўқ экан шекилли, кимга совчи юборай деб сўрабди.

ХОТИРА. Бир кун Доғистон Ёзувчилари союзига Абутолибдан ариза тушди. У олис тоғ овулига ижодий командировка сўраган экан. Правление мажлисида ундан нима ҳақда асар ёзмоқчилигини сўрашган эди, қариянинг жаҳли чиқиб кетди:

- Овга отланган сайёд нима отишини олдиндан айтиб бера оладими? Жангга кираётган аскар қандай жасорат кўрсатишини қайдан билсин?

Мен ўша мажлисда бор эдим. Абутолибнинг сўзлари менинг кўнглимга қаттиқ ўрнашиб қолди.

Ёзувчидан ҳадеб ижодий режаларини сўраб безор қиладиганларга ҳайрон бўламан. Тўғри, ёзувчи ўз ижодий меҳнатининг умумий йўналишини билади. Масалан, роман ёки трилогия ёзмоқчи бўлса олдиндан айтиши мумкин. Лекин шеърнинг йўриғи бўлак. Шеър кутилмаганда келади. У табиатнинг шоирга совғаси. Шоир хўжалиги қатъий режага бўйсунмайди. Мисол учун, эртага эрта билан соат ўнда кўчада кетаётиб бир қизни учратаману унга кўнгил қўяман, деб айтиб бўлмайди. Ёки индинга кечқурун соат

бешда битта аблаҳдан ғазабланаман, деб айтиш мумкин эмас.

Шеър гулхонада ўстирилган ёки йўл четига ўтқазилган гул эмаски, қидириб ўтирмай ёққанини узиб олинса. Шеър қадам етмаган дараларда битган чаман, қанча кезсанг, шунча нодир чечакларга дуч келасан.

Музыка юрак ҳисларидан туғилади. Музыкадан ҳислар туғилади. Аввал тухум пайдо бўлганми ёки товуқми – шу маҳалгача исбот қилинган эмас. Худди шундай, ёзувчи мавзуни танлайдими ёки мавзу ёзувчини танлайдими? Буни айтиш қийин. Мавзу – ёзувчининг дунёси, тўғрироғи, ёзувчининг ўзи. Мавзусиз – ёзувчи йўқ.

Фикрлар ва ҳислар қуш бўлса, мавзу – шу қуш парвоз этадиган осмон, фикрлар ва ҳислар оҳу бўлса, мавзу – шу оҳуга маскан бўлган тоғлар, фикр ва ҳислар йўл бўлса, мавзу шу йўл олиб борувчи манзил.

Менинг мавзуим – ватан. Мен уни қидирмайман. Чунки биз ватан танламаймиз, балки азал-абад ватан бизни танлаган. Бургут осмонсиз, ғизол тоғларсиз, балиқ сувсиз, самолёт аэродромсиз бўлмайди. Худди шундай, шоир ватансиз бўлиши мумкин эмас.

Бургут ҳовлидаги товуклар орасида жимгина дон териб юрса, демак у бургут эмас, оҳу колхоз даласида ўтлаб юрган бўлса, у оҳу эмас, самолёт музейда турган бўлса, у самолёт эмас.

Худди шундай, навосиз булбул булбул эмас.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Менга болалиқдан бир манзара жуда азиз бўлиб қолган. Отамўтирадиган уйнинг кичкинагина дарчасини очганда, овул этагида дастурхондай тўшалган кўм-кўк ўтлоқ намоён бўларди. Бу ўтлоқ устида осилиб турган баҳайбат қоялар, илондай буралиб-буралиб ўтган тоғ сўқмоқлари, йиртқич ҳайвоннинг оғзидай даҳшатли ғор тешиклари кўз олдимдан сира нари кетмайди.

Кўп ўлкаларни кезгач, кўп гўзал манзараларни томоша қилгач, англадимки, Швейцария ёки Непалда мен болалиқда тўймай қараган ҳалиги манзарадан чиройлироқ ерлар бор экан. Лекин, барибир, менинг хотирамга болалигимда кичкина дарча рамкаси ичига олинган суратдай ўрнашиб қолган ўша манзарадан ўтадиган

кўриниш дунёда йўқ. Агар ўша манзара бўлмаганда, менга дунёнинг гўзаллиги маънисиз бўларди. Оламмен учун қалбсиз кўкрак, тилсиз оғиз, қорачиқсиз кўз, қушсиз ин бўлар эди.

Лекин бу билан мен ўз мавзуимни овулим ва уйимнинг доирасидан бир қадам ҳам чиқармайман ёки ўз мавзуим атрофидан девор олиб ҳеч нарсани киритмайман, демоқчи эмасман. Мен дунёда бўладиган ҳодисаларнинг ҳаммасини ўз овулим, ўз Доғистоним, ватаним деган тушунчадан, ўз уйимдан қидирмайман, балки ватан деган тушунчани бутун дунёдан ҳар бир бурчагидан қидираман. Шу маънода менинг мавзуим – бутун дунё.

Олис Сантьяго шаҳрида эдим. Бир кун тонгда хўрознинг қичқирган овозидан уйғониб кетдим. Бир дақиқа ўз она овулимда ётгандай ҳис қилдим ўзимни. Сантьяго хўрозлари менинг шеъримга мавзу бўлди.

Япониянинг ажойиб шаҳри Камакурада гўзаллар маликасини сайлаш маросимида иштирок қилдим. Япониянинг бир-биридан сулув қизлари саф бўлиб қаршимиздан ўтди. Лекин мен булар сулувлигини ўз овулимда қолган танҳо маҳбубамнинг назокати, дилбарлигига ўхшатмадим. Шундай қилиб, япон гўзаллари ва япон маликасининг ҳусни менинг шеъримга мавзу бўлиб кирди.

Непалда будда эҳромларини тўйиб томоша қилгач, қирол саройларию, дунёнинг барча дардларидан, инс-жинсларидан фориғ қилувчи йигирма икки фавворани зиёрат қилгач, юксак Катаманд тоғига кўтарилдим. Бу тоғни кўришим билан қадрдон Доғистонимни эсладим. Бу тоғ менга ҳалиги ҳашаматли сарою эҳромларнинг ҳаммасидан ҳам кўпроқ маъқул бўлди. Унинг қоялари саройлардаги нақшин устунлардан чиройлироқ, оддий булоқлари ўша фаввораларнинг ҳаммасидан шифобахшроқ, тозароқ туюлди. Шундай қилиб Непалнинг буддий эҳромлари ва тоғлари менга мавзу бўлди.

Ҳиндистоннинг катта сершовқин шаҳарларини айланиб Калькутта яқинидаги кичкина бир қишлоққа келдик. Бу ерда деҳқонлар буғдой янчаётган экан. Ҳўкизлар бир меъёрда қадам ташлаб хирмон атрофида айланаётганини кўрдим. Дунёдаги ҳеч бир музей, ҳеч бир театр менга олтин бошоқларни янчаётган мана шу ҳўкизларчалик завқ

бермаган. Бу манзарани кўргач, мен ўз овулимни, ўз болалик чоғларимни хаёлимга келтирдим.

КЎРГАНЛАРИМ. Индонезияда худди биздагидек ноғора чалишар экан; Нью-Йорк кўчаларида черкаска кийган кавказликни учратдим; Истамбул ва Парижда ғарибликда ватангадо тоғликлар яшайдилар. Дунёда улардан ҳам бахтсиз инсон йўқдир. Лондондаги кўргазмада малқарлик кулолларнинг санъатини намойиш қилувчи нақшин идишлар қўйилган. Венецияда Цовкра овулидан чиққан дорбозлар ҳаммани қойил қолдирдилар. Питсбург шахридаги китоб дўконида Шомил ҳақида ёзилган китобни кўрдим.

Хуллас, қаерга бормай, нимани кўрмай, ҳаммавақт ўз Доғистонимни ўйлайман.

Битта жангчига бир неча душман ҳужум қилиб, орқа-ўнгидан қилич солиб турса, қанақа баҳодир бўлмасин, аҳволи танг бўлади. Шундай вақтда катта қоя бўлсаю жангчи унга елкаси билан суяниб урушса, ҳар қалай орқадан келадиган хавф йўқолади: чинакам баҳодир жангчи шундай қоя ҳимоясида икки-уч аскарни ер тишлатиши мумкин.

Доғистон менинг ана шундай улкан қоям, суянчиғим, энг қийин дамларда мен унга суянаман.

Саёҳатчилар турли эллардан ўша эл қўшиқларини олиб келадилар. Менинг ишим қийин. Қаерга бормайин фақат Доғистон қўшиқларини олиб қайтаман. Ҳар янги шеър билан мен уни гўё янгидан биламан, янгидан тушунаман, янгидан севаман, Доғистоним мен учун битмас-туганмасдир.

ЁН ДАФТАРДАН.

- Бургут, сенинг энг севган қўшиғинг недир?
- Юксак тоғлар қўшиғи.
- Чағалай, сенинг севган қўшиғинг недир?

- Мовий денгизлар қўшиғи.
- Қузғун, сенинг севган қўшиғинг недир?
- Қирғин ва ўлим қўшиғи.

Адабиётнинг ҳам ўз кушлари, бургутлари ва чағалайлари бор. Биров тоғларни куйлайди, биров денгизларни. Ҳар кимнинг ўз мавзуи, ўз ватани бор. Лекин адабиётда қузғунлар ҳам бўлади. Улар учун ўзларидан азиз нарса дунёда йўқ. Қузғун мурданинг кўзини чўқир экан, жасаднинг кимникилиги билан иши бўлмайди, ботир жангчими ёки олчоқ хиёнаткори – унинг учун барибир. Мен била-диган баъзи адиблар бугун бир гапни айтсалар, эртага бошқа гап айтадилар. Ўзларига бугун нафи тегадиган ишни бугун, эртага нафи тегадиган ишни эртага қиладилар.

ЯНА МАВЗУ ХАҚИДА. Мавзу – бойлик тўла сандиқ. Сўз унинг калити. Лекин сандиқдаги бойлик ўзганики эмас, ўзиники бўлиши керак.

Баъзи адиблар тез-тез бир мавзудан иккинчи мавзуга кўчиб юрадилар. Лекин ҳеч бирини ниҳоясига етказмайдилар. Улар сандиқнинг қопқоғини кўтариб устидаги латта-путтани нари-бери титишадию ташлаб бошқасига ўтишади. Сандиқни ўз эгаси очса, шошилмасдан, устидагиларни бир-бир олиб, энг тубидаги жавоҳир қутчасига етади.

Бир мавзудан иккинчисига тез-тез кўчиб юрувчи енгилтак адиблар йигирма саккиз марта уйланиб, охири хотинсиз қолган Далағаловга ўхшайдилар.

Лекин мавзуни яккаю ягона хотинга ҳам, яккаю ягона онага, ёлғиз ўғилга ҳам ўхшатиб бўлмайди. Бу мавзу меники, унга ҳеч ким тега кўрмасин, дейиш ҳам ақлдан эмас.

Менинг мавзуим ҳамма учун очиқ. Бир ёзувчи, менинг мавзуимни “ўғирладинг”, деб бошқасига даъво қилган экан. “Ҳамма биладики, Ирчи Казак тўғрисида фақат мен ёзаман. Бу мавзуда ёзишга сенинг нима ҳаққинг бор? Бу – оппа-очиқ ўғирлик-ку!” Даъвогар худди маҳбубини биров тортиб олгандай тутақиб ўшқириб турган экан, бошқа бир ёзувчи унга шундай жавоб берибди:

- Кимнинг акли қиличидек ўткир бўлса, ўша саркарда бўлади. Қизнинг уйига совчи

юборган одам эмас, уни хотинликка олган эр ҳисобланади. Ирчи Казак тўғрисида ҳам ким бошлаб ёзса, бу мавзу уники.

Бир мавзу устида бир неча ёзувчи мустақил ишлаши мумкин. Адабиётда колхоз бўлмади. Ҳар бир ёзувчининг ўз даласи, ўз чорбоғи бор. Лекин менинг далам ҳамма учун очиқ. Чегарамда на иту, на соқчи бор. Аслида, чегарамнинг ўзи йўқ. Менинг мавзуим кўриш қатаған бўлган ер ёки масжиднинг бегона одам ўтиши ман бўлган жойи эмас.

Доғистон ёзувчиларининг катта бир анжуманида шундай баҳс бўлди. Бир нотик сўзга чиқиб шундай деди:

- Доғистонлик ёзувчи бошқа ўлкалар ёки халқлар ҳақида ёзиб нима қилади? Испания ҳақида испанлар, Япония ҳақида японлар, Ўрол саноати ҳақида Ўролда яшайдиган ёзувчилар ёзсин. Бир гулшанга уя қурган қуш бошқа бир гулзорга бориб сайрамайди-ку. Ёки водийга тоғнинг тошлоқ еридан тупрок олиб боришмайдику. Қани, айтинг, карт думбани зиғир ёғига қовурадиларми?

Бу анжуманда бошқа бир республикадан келган меҳмон ҳамбор эди. У сўз олиб шундай жавоб берди:

- Айиқнинг макони ёр, булбулнинг ошиёни тикан. Лекин қуёш барча ҳайвонларни нуридан баҳраманд қилади, ёмғир дов-дарахтларга тенг ёғади. Камалакнинг ранглари ҳамма кўз учун бир хил, елдимир шуъласи юксак чўққию, чуқур жарлик учун баробар. Ўзга юртнинг гуручидан ҳам қойилмақом ош дамлаш мумкин. Мен сизларнинг анжуманингизга олисдан келганман. Фақат сизни табриклаш учун келганман. Лекин сизнинг ажойиб ўлкангизни, юксак тоғларингизни, денгизингизни, мард йигитларингиз, гўзал қизларингизни кўрдиму юртингизни севиб қолдим. Агар сиз ҳақингизда, сизнинг ўлкангиз ҳақида асар ёзсам, халқим менга раҳмат айтади. Агар бирортангиз менинг ўлкам ҳақида ёзсангиз, зарар бўлмас деб ўйлайман. Қалб севги танлашда, ёзувчи мавзу танлашда эркин. Севги бирорта юракдан жой оладиган бўлса, бунинг учун ҳеч кимнинг махсус рухсати керак эмас.

Меҳмоннинг сўзларига ҳамма қарсак чалди. Чунки унинг сўзлари ўткир ва ҳақ эди. Мен

ҳам қарсак чалдим. Лекин унинг фикрига эндигина тўла қўшилай деб турганимда бошимга бир фикр келди.

Бошқа ўлкалар, бошқа халқлар ҳақида ҳам ёзиш керак, лекин ёзувчи аввал ўз мавзуини топган ва унда маҳкам ўрнашган бўлиши керак.

Менинг кичкинагина Доғистоним – поёнсиз оламим. Бу – водийга етгач, бирга қўшиладиган икки ирмоқ. Бу – бир дард ёки бир севинчдан туғилиб икки кўздан оқиб тушган икки томчи ёш.

Шоир яноғида икки қатра дур,

Икки томчи кўз ёш – икки сабабдан,

Бириси шодлигу бири ғамдандур,

Бириси севгидан, бири ғазабдан.

Икки тиниқ қатра, қайноқ ёш, холос,

Қўшилмаса ожиз томчидир улар.

Ва лекин бирикса шеър бўлур кўз ёш.

Чақмоқ бўлиб чақнар, сел бўлиб қуяр.

Менинг кичкина Доғистоним – поёнсиз оламим. Мана шулар менинг ҳаётим, қалбим муסיқаси, ёзажак китобим, менинг мавзуим.

Агар бургут юксак қоядан кўтарилиб водий узра парвоз қилмаса, билгинки, у ҳақиқий

бургут эмас.

Агар бургут водий узра парвоз қилгач, яна юксак қояга келиб қўнмаса, билгинки, у ҳам ҳақиқий бургут эмас.

Лекин бургутнинг иши осон. У бургут бўлиб туғилган, ўзи истаганда ҳамчағалай ёки қузғун бўлолмайди. Ёзувчининг иши мушкулроқ. Агар унинг қонида бургутлик бўлмаса минг уринмасин бургут бўлолмайди.

Қўбуз чалишни билмаган одам устида гап очилса, бизда “ҳечқиси йўқ, нариги дунёда ўрганеди”, дейишади.

Кўп ёзувчилар қалам олиб ёзишга ўтирганда ўзларининг қалб сезгилари, идрок туйғулари эмас, ҳид билиш қобилиятларига суянишади.

Овулга келган меҳмон ҳам қайси уйга киришни билмай турганда ҳид билиш қобилияти унга йўл кўрсатади. Ахир бир уйдан зоғора ноннинг ҳиди келса, бошқасидан қайнаб турган қўй гўштининг бўйи келади.

Баъзи йигитлар ҳам келин танлаганда, ақллиси қолиб энгилтак қизни хоҳлашади, фақат бойнинг қизи бўлгани учун.

Шундай ёзувчилар борки, улар учун нима ҳақда, қайси юрт ҳақида ёзишнинг сира фарқи йўқ. Улар, қанча узоққа кетсам молимни шунча қимматга сотаман деб ўйловчи олиб сотарларга ўхшайдилар.

Уларни Пархолша деган қари қизга ўхшатаман. У, ўз овулимда менга лойиқ йигит йўқ, деб бошқа овуллардан куёв чиқишини кутиб юриб, бутунлай эрсиз қолган экан.

ЎРМОНГА БОРГАН ИККИ ТОҒЛИК ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Кунлардан бир кун икки тоғлик бўйинтуруққа ёғоч кесиб келгани ўрмонга боришибди.

Биринчиси мўлжалдаги дарахтни дарров топибди-да, бўйинтуруқбоп иккита қуруқ шохни кесиб қайтибди. Иккинчиси бу дарахтга қараса, униси яхшироқ, унисига қараса наригиси яхшироқ кўриниб, кечгача ўрмон кезибди. Охири у ҳам иккита ёғоч кесиб

қайтибди, лекин бу ёғочлар дастлаб учраганидан анча ёмон экан. Уйга қайтаётиб кўрса, ўртоғи аллақачон ерини ҳайдаб, уйига келаётган эмиш.

Бу воқеани менга Абутолиб доғистонлик бир шоир узоқ сафарга бориб, иккита ёмон шеър билан қайтганда айтиб берган эди.

– Қўшиқ айтишни ўз юртингда ўрганмаган бўлсанг, ўзга юртда сира ўрганолмайсан, – деди кекса шоир сўз сўнгида, – баъзи шоирлар бошида турган папоғини уч кун ахтарган тентак тоғликка ўхшайдилар.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Мен биринчи марта туғилган уйимни тарк этиб сафарга йўл олганимда онам дарчага чироқ ёқиб қўйган эди. Ўша чироқ йиллар ва йўллар оша, зулмат ва туманлар оша менинг қалбимни ва мақсад манзилимни ёритди.

Уйга қайтгач, ўша дарчадан ташқарига қарадим. Кўз олдимда мен кезган, умрим бўйи кўрган поёнсиз олам намоён бўлди.

Ёзувчига ким мавзу беради? Бундан кўра ёзувчига калла, кўз, қулоқ ва юрак бермоқ осонроқ бўлса керак. Қалб севгиси ёки нафрати туфайли эмас, балки ҳалиги айтганимиздек, ҳид билиш туфайли мавзу танлаган ёзувчи ўз замонининг фарзанди бўлолмайди. Улар замон фарзанди эмас, кун фарзанди. Уларни мен кар қулоқ келинга ўхшатаман...

Отам менга шундай деган эди:

– Шомилга тега кўрма. Агар тегсанг умр бўйи тинчингни йўқотасан.

Отамтўғри айтган экан.

Эрка ўсмас тоғликнинг ўғли,

Хўп дашномлар олганман мен ҳам.

Шўхлик қилсам, юрмасам тўғри,

Қулоғимни бурарди отам.

Замон мени тергаб турар гоҳ,

Агар бўлса шеърим бўш, нўноқ.

Бўшаб қолса ипи баногоҳ –

Тор қулоғин бурайди машшоқ.

Замон! Кунлар қўшилиб йил бўлади, йиллар қўшилиб – аср. Аммо давр нима? У асрлар йиғиндисими ёки йиллар жамими? Ёинки бир кун ҳам давр бўла оладими? Беш ой яшил япроқларини кўз-кўз қилиб турган дарахт баъзан бир кунда – ҳатто бир кечада сарғаяди. Ёки аксин-ча, беш ой яланғоч турган дарахтнинг яшил либосда кўриниши учун баъзан бир илиқ кун кифоя.

Дарахтлар борки, ҳар ой тусини ўзгартиради. Дарахтлар борки, бир умр ўзгармайди.

Кўп қушлар иқлим ўзгариши билан ҳар фасл ватанини янгилайди. Бургутлар эса қишу ёз ўз тоғларига содиқ қоладилар.

Қушлар шамолга қарши учишни яхши кўришади. Яхши балиқ оқимга қарши сузади. Ҳақиқий шоир қалби буюрганда “кибор оламининг фикрига қарши” исён қилади.

ЁН ДАФТАРДАН. Менинг бир дўстим бор. У авар шоири. Ўтган йили унинг янги шеърлар китоби чиқди. У китобдаги шеърларини худди шаҳар ҳовлисидаги уйига ўхшатиб хона-хонага бўлиб чиқибди. Масалан, сиёсий лирика – бир бўлим. Буни ишхона дейиш мумкин. Бир бўлим – ишқий шеърлар. Бу – ётоқхона. Яна бир бўлим – турли шеърлар – меҳмонхона. Ниҳоят, қишлоқ хўжалиги, буғдой, чўпонлар ҳақидаги

қисм. Буни, кимбилади, ошхона деймизми...

Ўша шоир бир кун Махачқалага қўшиқ мусобақасига келган бир куйчини уйига таклиф этибди ва китобини кўрсатиб, ҳар бир қисмдан биттадан шеър олиб куйга солишни сўрабди. Куйчи бир нафас ўйга чўмиб жим қолибди-ю сўнг қўмузини созлаб, қўшиқ бошлабди. У жуда узоқ куйлабди. Тинглаб турган одамлар зеркиб, “бир қисмдаги шунча бўлса, ҳали роса диққи нафас бўлар эканмиз” деб туришганда куйчи қўшиқни тўхтатибди ва қўмузни ерга қўйибди. Маълум бўлишича, у ҳамма қисмлардан маъзини танлаб олиб, бир қўшиққа жамлаган экан. Шоир куйчидан, нега шундай қилдинг, деб сўраганда у жавоб берибди:

- Дўстим, - дебди у, - мана менинг қўмузим. Унинг учта тори бор. Мен аввал биринчисида, кейин иккинчиси-да, кейин учинчисида куй чалмайман.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ. Баъзи шоирлар санъат асари яратаётганга эмас, якшанба сайилида пойга чопаётганга ўхшайди. Улар отларининг бўйнида беш минут ғалаба рўмолчасини кўриш учун шўрликни ўлар ҳолатга етказиб қамчилашади. Рўмолча ўша куннинг ўзида ечиб олинади. Лекин отнинг сондаги яра бир йилгача битмайди. Улар худди телетлик Алибўлатга ўхшаб... дарвоқе, ахир сиз Алибўлат воқеасини билмайсиз-ку.

Хунзах ноиби бир кун навқари Алибўлатни чақириб:

- Эртага эрта билан Телетл овулига бориб келасан. Тайёрланиб тур, - деди.

- Хўп бўлади, - деб жавоб берди содиқ навқар. Ҳали тоғлардан тонгги туман тарқалмай Алибўлат отига эгар уриб йўлга чиқди. Кун тепага келганда навқар Хунзахга қайтиб келар эди. Йўлда учраган таниш тоғликлар ундан:

- Ҳорма, Алибўлат, қаёқдан? - деб сўрашди.

- Телетлга бориб келяпман.

- Нима иш билан?

- Мен қаёқдан билай. Кеча ноиб бориб келасан, деган эди, бориб келяпман.

Адабиётимизда ҳам баъзан ана шунақа Алибўлатлар учраб туради.

МАВЗУ ҲАҚИДА ШЕЪР

Ўсмир эдим. Бир тўйга кириб

Илк бор тотдим шароби қирмиз.

Шунда менга таёнчи бериб,

Дедиларки, танла рақсга қиз.

Турар эдим лол этиб ҳайрат,

Билмай сози қайси сарвиноз.

Шунда менга бериб маслаҳат,

Дер эдилар: уни қўй, бу соз –

Йиллар ўтди. Менга соз тутиб

Дедиларки, юртни куйга сол.

Лекин ҳамон менга ўргатиб

Дерлар, умас, буни куйлай қол.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Баъзи ёшлар уйланиш вақтида ўзларига, ўз юракларига кулоқ солмай, аллақайси амма-холаларидан маслаҳат сўрайдилар. Ёзувчи ижодида муҳаббатсиз никоҳ бўлмайди. Ҳаётда муҳаббатсиз никоҳдан ҳам тирик болалар туғилади. Тўғри, муҳаббат қанча зўр бўлса, болалар шунча чиройли бўлишади, деган гап бор. Аммо ёзувчи ўз мавзусига муҳаббат қўймаса, бундан фақат ўлик асарлар туғилади. Шундай экан, ёзувчи мавзу билан никоҳга киришдан олдин фақат ўз қалбига кулоқ солиши керак.

Амма-холаларнинг маслаҳати билан ёзилган шеърнинг тақдири бир ошнамнинг китоби тақдирига ўхшайди.

ОШНАМНИНГ КИТОБИ ТЎҒРИСИДА. Қайси йилидир, эсимда йўқ, мамлакатга Гоголлар ва Шчедринлар керак, деган гап чиқиб қолди. Совет ҳажвий адабиётига талаб кучайиб кетди.

Ошнамнинг ўзи – бироз шоир, бироз ҳикоянавис, бироз муҳаррир. Хуллас – адабиётчи. У чақириққа лаббай деб жавоб берди ва ҳажвий шеърлар китобини ёзиб ташлади. Китобда у совет турмушига ёт бўлган тухмат, лаганбардорлик, текинхўрлик, кўпхотинлилик каби иллатларни танқид ўти остига олди.

Китоб дўкон тоқчасига чиқмасдан бир танқидчи шоирни дўппослаб мақола ёзди. Мақолада шундай гаплар бор: “Бизга Гоголлар ва Шчедринлар керак, деган шоирни муаллиф жуда оддий, бир томонлама тушунган. Мана, бизнинг орамизда қандай қора юрак бадбин одам бор экан. Наҳотки бизнинг совет воқелигимизда ана шундай нусхалар бўлса! Йўқ, бўлиши мумкин эмас. Буларнинг ҳаммаси қора юрак одамнинг қора ўйларидан чиққан. У ўзининг бўҳтон китоби билан душман тегирмонига сув қуймоқда”.

Катта бошлиқ Мухторбеков столни муштлаб бақирди:

– Қани, айтинг-чи, шунақа дангаса, ишёқмас, бунинг устига ичкиликбоз бригадирни

қаерда кўргансан?

- Ўзимизнинг овулда кўрганман, - деди бошини эгиб муаллиф.

- Бўхтон! Шундай илғор колхоз жойлашган овулда бунақа бригадир бўлиши мумкин эмас.

Хуллас, бечора шоир балога қолди. Поляк журналида чиққан ҳазил суратдаги воқеанинг ўзи бўлди қўйди. Бу суратда баланд бинонинг биринчи ва тўртинчи қават балконларида турган икки киши тасвирланган. Пастдагиси юқорисидагисига ғишт отади. Лекин ғишт нишонга етмасдан қайтиб, отган одамнинг бошига тушади. Юқоридаги одам ташлаган ғиштлар ҳам пастки балконда турган бечоранинг бошига тушаверади. Сурат “қуйидан қилинган танқид ва юқоридан қилинган танқид” деб номланган.

Кимдир омадсиз шоирга маслаҳат бериб, энди айбингни бўйнингга ол, мажлисларда, газеталарда, радиода, хуллас, имконият туғилган жойда айбингга иқрор бўлиб тавба қил, дебди. Шундан кейин шоир ҳамма минбарлардан кўкрагига уриб афсус, надомат билан тавба қила бошлади.

Лекин бунинг ўзи етмади шекилли, бир кун Мухторбеков шундай деди:

- Сенинг тухмат шеърларингдан кейин сенга ишонч йўқ. Энди тузалганингни ишда, ижодда кўрсат.

Ошнам айтганини қиладиганлардан эди. У тузалганини ишда, ижодда кўрсатишга қарор қилди ва “Меҳнатсевар Маржанат” деган дoston ёзди. Дoston қаҳрамони меҳнатсевар қиз Маржанат қолоқ колхозни бир зарб билан илғор колхозга айлантиради, ҳамма планларни ортиғи билан бажариб, охирида ҳаваскорлар тўғарагида ҳам биринчиликни олади. Дostonни дарҳол журналда ва алоҳида китоб қилиб нашр этишди. Лекин бу вақт ичида замон зайли ўзгариб, янги гап чиқиб қолди. Шоирни ҳажвияси учун қоралаган газетанинг ўзи энди уни ҳаётни бўяб кўрсатишда айблаб, роса дўппослади. Мухторбеков яна столни муштлаб ўдағайлади.

- Қани, айт-чи, ҳеч бир камчиликсиз колхозни қаерда кўргансан? Бундай идеал

колхозни қаердан олдинг?

Айбдор бу сафар индамади. Баъзан киши шундай тугунга дуч келадики, уни қўл билан ечиб бўлмайди – жуда чигал. Тиш билан ечай десанг, оғиз уриб бўлмайди – жуда ифлос... ошнам ана шундай тугунга дуч келиб қолганини англаб, индамай бош эгиб тураверди.

Шу индамаганича роппа-роса ўн йил индамади. Ҳатто Ёзувчилар союзига ҳам келмади. Ёлғон бўлмасин, бир марта келди – квартира тақсим қилинаётган эди. Бундай вақтда, ахир, келмасликнинг иложи йўқ-да.

Шу орада катта бошлиқ Мухторбековни ишдан олишди. Кўзбўямачилик қилгани учун. Бундан ҳеч ким ҳеч қанча қайғургани йўқ.

Мухторбеков чўмилишни яхши кўрар эди. У эрталаб ва кечқурун катта қора “ЗИМ” да алоҳида ажратилган пляжга келар ва йўғон гавдасини Каспийнинг муздек шўр сувига ботириб ўтирар эди. Унинг уйи шундоқ денгиз қирғоғида. Лекин ҳеч ким букун уни денгизда кўрмайди. Чунки умумий пляжга келишга бўйин ёр бермайди. Отдан тушса ҳам, эгардан тушгиси келмайди.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Кўчага чиққанингда атроф турли қушларга – чумчуқ, қалдирғоч, мусичаларга тўла бўлади-ю, лекин кўзинг дастлаб олис кўкда парвоз этаётган бургутга тушади. У қанча кўздан узокда бўлмасин, киши аввало уни кўради, кейин атрофдаги бошқа қушлар – чумчуқлар, мусичалар, қалдирғочларга қарайди. Лекин бургутни кўрганинг билан бургут бўлмайсан. Қаҳрамон ҳақида асар ёзган ёзувчи ўзи қаҳрамон бўлиб қолмайди. Мардонавор шеърлари билан машҳур бўлган қанча қуёнюраларни ўзимтанийман. Агар тоғ ўлкасининг ботир ўғли Махач Дадахаев тирилганда эди, ўзи ҳақида диссертация ёзган “олим”га шундай деган бўларди:

– Ўзинг-ку ёзган асарингни бирор сатрини муҳаррирдан ҳимоя қилолмайсан. Ҳар қайси муҳаррир китобингни ўзи истаган куйга солиб таҳрир қилади. Бунга қарши сўз айтгани ўзингда заррача жасорат йўғу, менинг мардлик ва жасоратим ҳақида асар ёзиб нима қиласан?

Махач Дадахаев тирилган бўлса албатта шундай дер эди.

Баъзилар улкан мавзуларни қаламга олиб, ўзим ҳам улкан ёзувчи бўлдим деб ўйлашади. Лекин улар энг улуф нарса энг содда нарсада эканини тушунмайдилар. Улуф одамбилан тубан одам ўртасидаги фарқ шуки, тубан фақат йирик нарсаларнигина кўради, бурнининг тагида турганини кўрмайди. Улуф одам эса йирик нарсани ҳам, кичик нарсани ҳам кўра билади, энг майда нарсада энг улкан нарса ётганини кўради ва одамларга ҳам кўрсатади.

ХОТИРА. Баъзан шундай бўлади: таланти ёзувчилар хомуш, талантсизлар мағрур бўлиб юришади. Бундай ҳолат ёзувчининг фақат яхши нияти қадрланиб, китобнинг қандай маҳорат билан ёзилгани, муаллифнинг таланти кучи бе-эътибор бўлган пайтда воқеа бўлади. Бундай пайтда маслаҳат берувчилар маслаҳат олувчилардан, даллолар молдан, маҳмаданалар ёзувчилардан кўп бўлади.

Худди ана шундай вақтда тинчимаган отам Шомил ҳақида достон ёзди. Достон энди босилиб чиқадиган пайт-да Шомилга инглиз-турк жосуси деган тамға босилди. Шомил йигирма беш йил Доғистон халқларининг озодлиги учун эмас, уларни алдаш учун жанг қилган эмиш.

Энди қаҳрамоннома ёзган отамнинг аҳволи нима кечди денг. Унда, бизнинг шундай ёрқин давримизда қора ўтмиш бисотини кавлашдан фойда нима, ҳозирги кунимиз ҳақида бошқа бир асар ёз, деган ишорани қилишди.

Ўша кунлари бизнинг уйимизга Абутолиб тез-тез келиб турар эди. У доим зурнасини ёки найини кўтариб келарди.

– Ҳамзат, – деди Абутолиб бир кун, – бунча кўп қайғураверма. Мен болалигимда, ҳали шеър ёзишни билмаган пайтларимда зурна чалиб кун кўрардим. Неча йил бу зурна мени, бола-чақамни боқди. Кел, ёшлигимизни эслаб, бир-икки йил шеърни йиғиштирайлик-да мусиқа билан шуғулланайлик. Мен зурна чаламан, сен – ноғора. Бу иш анча енгил ҳам...

– Қўйсанг-чи, Абутолиб. Биз зурначи ёки ноғорачи бўлсак-ку майли эди-я, ҳар қалай биз чалган оҳангга ўйинчилар, дорбозлар ўйнашарди. Лекин алам қиладигани шуки, булар бизнинг ўзимизни дорбоз, ўйинчи қилишмоқчи.

Қувноқ Абутолиб ўйга чўмиб хомуш бўлиб қолди. Журнасида қайғули оҳангдаги куйни чалди, сўнг аста бош кўтариб деди:

- Шеър иши нақадар мушкул иш экан.

(“Доғистоним” китобидан)

Эркин ВОҲИДОВ таржимаси

“Умрим дарёси” (“Шарқ” нашриёти, 2001) китобидан

[1] Аварлар, ишим жуда зўр демоқчи бўлганда «Салихаловнинг чирмандасидай» дейишади. «Ишлар гумбур» деган маънода бўлса керак.

[2] Аварлар «Вассалом вакалом!» дейди.